Hiram aan de stroom. 250 jaar vrijmetselarij te Antwerpen in vogelvlucht. Een bio-bibliografisch essay[1]

Deel I

Kris Thys

I. EVOLUTIE BINNEN DE VRIJMETSELARIJ DER BLAUWE GRADEN

I. 1. De genese van de eerste Antwerpse loges

In de ontstaansperiode van de vrijmetselarij in onze gewesten, van 1743 tot 1770, was er geen sprake van een eigen reële centrale gezagsstructuur of administratie(Obediëntie) (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1983, 27). Loges ontstonden spontaan door een toevallig treffen van een aantal vrijmetselaars die vaak zelfs niet woonachtig waren in het gebied waar de werkplaats opgericht werd. In vele gevallen kenden deze loges slechts een kortstondig bestaan en lieten ze geen tastbare sporen na. Het is meteen duidelijk dat de genese van de vrijmetselarij in het Antwerpse, gelet op het schaarse bronnenmateriaal, een mistig gebied blijft. De eerste autonome grootmacht in onze contreien, ***Provinciale Grootloge der Oostenrijkse Nederlanden***, zal pas in 1770 worden opgericht (VAN DER SCHELDEN, B., 32). Zij ontleende haar patent rechtstreeks van de Engelse Grootloge en stond onder het Grootmeesterschap van François Bonaventure du Mont Markies de Gages[2] (VAN DER SCHELDEN, B., 27).

Hoewel de vroegste sporen van een Antwerpse loge eerst in 1776 opduiken vindt men reeds in 1749 een stedelijke verordening waarbij bijeenkomsten van «Vrijmetselaers» in de stad Antwerpen verboden

[1] Het was het opzet van de auteur om binnen het bestek van deze bijdrage, zo veel als mogelijk, alle informatie die tot op heden her en der verspreid over de Antwerpse vrijmetselarij gepubliceerd werd bij elkaar te brengen binnen een coherent stramien. Het is dan ook eerder de vrucht van geduldig opzoekingswerk dan van origineel denkwerk. Er werd geopteerd voor uitvoerige bibliografische verwijzingen opdat deze dienstig zouden kunnen zijn voor toekomstig onderzoek. De bijeengebrachte informatie is verre van uitputtend. Dit geldt zeker voor de biografische verwijzingen die slechts een staalkaart zijn. De auteur heeft vastgesteld dat over sommige gegevens in de literatuur soms de meest uiteenlopende data in omloop zijn. Dit is zeker het geval voor de stichtingsdata van de verschillende Antwerpse werkplaatsen. In dat geval werd geopteerd om, tenzij controleerbaar tegenbewijs voorhanden was, de data te nemen die worden opgegeven door Lemaire, J. in zijn essay *La Franc-Maçonnerie en Belgique: les loges symboliques* dat werd uitgegeven in 2002 en de meest recente publicatie is tot op heden.

[2] Zie hierover o. m. N. N., *Biographie nationale*, XXXIII, cc. 357-359; De Kinder-Dehennault, G., "Le Marquis de Gages", in *Acta Macionica*, 6 (1996), 73-163; Hachez, F., "François du Mont marquis de Gages", in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, XXII (1890), 35-51.

ADVERTENTIE.

MYne Heeren den Schouter, Borgemeeſteren, ende Schepenen deſer Stadt ge-informeert ſijnde dat alhier door de ſoo-genaemde Vrey-Metſelaers gehouden worden Vergaederingen ende by-een-compſten ſtrydigh tegens de Placcaerten van de Majeſteyt ende van deſe Stadt waer uyt niet dan quaede gevolgen ende deſordres te vreeſen ſijn, SOO IST dat Myne gemelde Heeren omme ſoo veele mogelijck daer inne te voorſien by deſe wel expreſſelijck ſijn verbiedende aen alle Perſoonen van wat ſtaet ofte Conditie die ſouden mogen weſen, ſijnde van ofte onder de ſoo-genaemde Vrey-Metſelaers, te Vergaederen ofte eenighe by-een-compſten te houden, op wat pretext ofte plaets het ſoude mogen ſijn, op Pene van verbot-braecke ende daer-en-boven te worden geſtraft gelijck Myne Heeren volgens recht en de Juſtitie ſullen oordeelen te behooren.

Voorders wort oock aen een iegelijck ſeer rigoureuſelijck verboden tot het houden van de voorſz. by-een-compſten ofte Vergaederingen te laeten gebruycken ſijn Huys, Camer, Hoff ofte eenige Plaetſe op gelijcke Pene als boven.

Ende gelijck men oock geinformeert is dat reets eenighe Ingeſetenen deſer Stadt hebben beginnen te attrouperen aen ofte omtrent de Huyſen beſtiemt van de ſelve by-een-compſten, waer door inſgelijckx deſordres ende quaede gevolgen ſouden konnen veroorſaeckt worden, SOO IST, dat Myne voorſz. Heeren by deſe andermael aen een iegelijck verbieden by daeghe ofte by nachte op de ſtraeten te attrouperen ofte eenighe moetwilligheyt ofte feytelijckheyt te bedryven op Pene van te worden geſtraft als Stoorders van de publiecke ruſte volgens de Placcaerten ende Ordonnantien daer tegens voorgaendelijck geëmaneert.

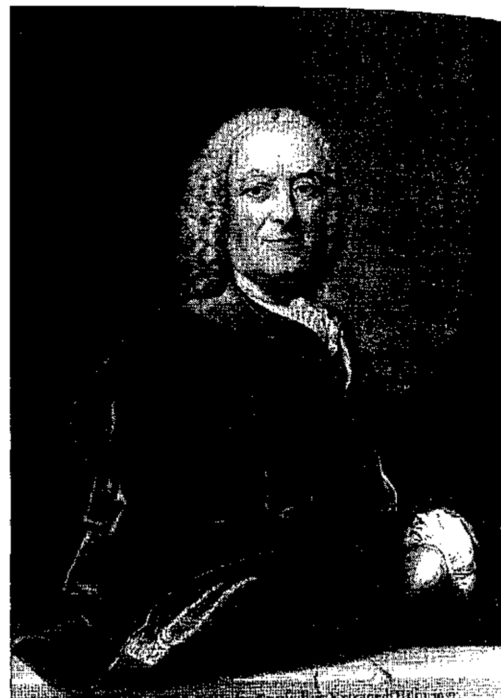
Actum in Collegio den 24. Mey 1749.

Wellens Vt.
De Baltin.

T'ANTWERPEN, by de Weduwe van *Petrus Jouret.*

ill. 1. Stedelijke verordening uit 1749 waarbij bijeenkomsten van "Vrijmetselaers" in de stad Antwerpen verboden werden.

worden. (**ill. 1**) Het vermoeden bestaat dat de vrijmetselarij op dat ogenblik in de Scheldestad al actief was binnen een aantal tot op heden onbekend gebleven efemere loges (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1983, 229; DE BACKER, 103). Eén van de vroegste promotoren van het maçonnieke gedachtengoed in de Antwerpse regio, die met enige zekerheid kan geïdentificeerd worden, is de kleurrijke figuur van **Jean Rousset de Missy** (1686-1762)[3] (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1983, 31). (ill. 2) In een brief uit 1756 aan de Nederlandse vrijmetselaar Schreuder schrijft de Missy over loges die te Brussel, Luik en Antwerpen onder zijn impuls opgericht werden in de periode 1750-1752. Deze dienden na enkele maanden hun poorten opnieuw te sluiten[4] (De Schampheleire, H., 1983, 152; Sande, A. van de, 59). De maçonnieke historicus H. De Schampheleire maakt gewag van een Antwerpse Loge die onder de naam ***L'Union*** werkzaam zou geweest zijn tussen 1755 en 1756 en ook voor 1766 geeft hij aan dat er indicaties zijn voor maçonnieke activiteit (TYSSENS, J., 2003, 14).

ill. 2. Jean Rousset de Missy (1686-1762) één van de vermoedelijke promotoren van de eerste Antwerpse loges.

De eerste loge in het Antwerpse, waarvan tastbare bewijzen kunnen teruggevonden worden, werd gesticht in 1763, niet in Antwerpen zelf, maar zo'n 18 km verderop in het kleine garnizoensstadje Lillo diep in wat tegenwoordig Antwerps havengebied is. In de loop van de 18de eeuw zouden hier niet minder dan twee Nederlandse loges en één ambulante Schotse actief zijn. In 1763 werd te Lillo door officieren van de bezettende Hollandse troepenmacht de militaire loge ***De Eendracht-La Concorde*** opgericht[5] (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1967-68, 402). In 1769 zal zij haar naam veranderen in ***L'Harmonie***. (**ill. 3**) In 1783 zal de ambulante militaire loge ***Le Temple de la Vertu***

[3] Deze verlichte journalist, Fransman van geboorte, zou in de periode 1750-52 actief geweest zijn te Brussel, Luik en Antwerpen. Tijdens zijn verblijf hier te lande was hij o. m. werkzaam als politiek informateur voor de (voltairiaanse) Graaf von Coblenzl, Gevolmachtigd Minister te Brussel. Kortstondig was hij ook raadsheer van de Russische Tsarina Elisabeth. Hij was een radicaal verlichte geest en aanhanger van o. m. Spinoza en Toland. Deze polygraaf, die een omvangrijk maçonniek oeuvre naliet, was volgens De Schampheleire niet alleen een cultureel sleutel figuur doch ook één der markantste intellectuelen uit de Belgisch/Nederlandse vrijmetselarij in deze periode. (De Schampheleire, H., 1983, 31; 151-52). Over De Missy zie o. m. Sande, A. van de, 58-59.

[4] De Schampeleire vermeldt dat de oude Rousset op het ogenblik van het schrijven van deze brief al erg aan geheugenverlies leed waardoor het hem onmogelijk was zich de namen van deze werkplaatsen voor de geest te halen. (De Schampheleire, H., 1983, 152).

[5] Zie Annex 1.

ill. 3. Zegel van de in 1763 te Lillo door militaire logen gestichtte loge De Eendracht-La Concorde.

te Lillo tot inwijdingen over gaan (DE SCHAMPHELEIRE, H., 2003, 61). De Schampheleire maakt voor ditzelfde jaar ook melding van de activiteiten van een ambulante Schotse militaire loge ***Lodge of Union*** die verbonden zou geweest zijn aan het Schotse infanterieregiment van majoor-generaal Houston. Hij geeft hiervoor geen bronvermelding (DE SCHAMPHELEIRE, H., 2003, 53). Wanneer de Hollanders na de Vrede van Fontainebleau in 1785 Lillo overdragen aan de Oostenrijkers en het fort verlaten, worden de werkzaamheden van ***L'Harmonie*** opgeschort en in 1788 wordt ze door het Grootoosten der Nederlanden voorgoed vervallen verklaard. Hoewel Fort-Lillo tot op het einde van de 19de eeuw een militaire rol zal blijven spelen zijn er geen sporen van enige andere maçonnieke activiteit in deze periode.

Ondertussen had de vrijmetselarij elders in de provincie vaste voet gekregen. In 1771 werd te Mechelen de loge ***La Constante Fidélité*** opgericht.[6] De loge was hoofdzakelijk samengesteld uit edellieden maar aanvaarde ook welstellende burgers waardoor ze sociologisch gezien een gemengd karakter kreeg. Een jaar later, in 1772 werd zij officieel opgenomen op het tableau van de *Provinciale Grootloge der Oostenrijkse Nederlanden.* Zij zal echter in 1779 in slaap gesteld worden om in 1786, samen met de andere loges in de provincie, op Keizerlijk bevel, afgevoerd te worden. Deze Mechelse werkplaats was de enige die, buiten de loges te Antwerpen en Lillo, in de 18de eeuw in de Provincie Antwerpen werkzaam was (LEMAIRE, J., 18; INSTALLE, H., 10-11; VAN BRABANT, P., 2003, 55-57).

Tussen 1773 en 1776 stelt men vast dat de groei van de vrijmetselarij in de Oostenrijkse Nederlanden stagneert omwille van het toenemend wantrouwen van Keizerin Maria Thérèsia nopens de ontwikkeling van de vrijmetselarij in haar rijk. Vanaf 1776 ziet men echter dat het maçonnieke leven in onze contreien nieuwe impulsen kreeg (LEMAIRE, J., 18). De eerste loge in de Scheldestad, ***La Concorde Universelle***, werd officieel gesticht in 1776[7] (VAN DER SCHELDEN, B., 37). Deze werkplaats werd voornamelijk bevolkt door leden van de plaatselijke adel wat haar een uitgesproken «aristocratisch» karakter gaf (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1969, 69). Binnen de Provinciale Grootloge der Oostenrijkse Nederlanden zal *La Concorde Universelle* in de loop der jaren een prominente en actieve plaats gaan innemen. De Schampheleire omschrijft haar als één der meest dynamische werkplaatsen in de Oostenrijkse Nederlanden voor de afkondiging van de edicten van Jozef II (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1983, 51).

Het evenement in het 18de-eeuwse Antwerpse maçonnieke leven was zonder enige twijfel de organisatie van het ***Konvent van de onder de Provinciale Grootloge der Oostenrijkse Nederlanden resorterende werkplaatsen*** dat in 1784 te Antwerpen plaats vond (DUCHAINE, P., 181). Op dit Convent werden een aantal nieuwe werkplaatsen als lid erkend waaronder de tweede Antwerpse loge ***La Parfaite Union.***[8] In tegenstelling tot *La Concorde Universelle* zal zij vooral leden uit de burgerij aantrekken (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1969, 39).

Het leek de Antwerpse vrijmetselarij voor de wind te gaan tot in 1786 Keizer Jozef II twee edicten

[6] Zie Annex 2

[7] Zie Annex 3

8 Zie Annex 4

DECLARATIE

VAN DEN

KEYSER,

Van den 15. Mey 1786.

Aengaende het Ediet van den 9. January van het selven jaer, raekende de soo genoemde Vrye-Metzelaers.

SYNE MAJESTEYT hebbende erkent t' sedert het Edict van den 9. January lestleden raekende de *Vrye-Metzelaers*, dat het soude ongelegen zyn in alle de Hooftsteden der Nederlandsche Provincien, Logien deser Maetschappye toetelaeten, heeft Sy goedgevonden de gantsche *Vrye-Metzelrye* in't Nederlandt te bepaelen en by een te houden onder de oogen van 't Gouvernement Generael binnen de Stad Brussel alleen, en dien volgende heeft Sy, by advies van Haeren Raede geordonneert in Brabant, en ter deliberatie der Doorluchtigste Gouverneurs Generael, verklaert soo Sy verklaert mits dese; dat'er geenderleye Logie, versaemelinge ofte byeenkomste van *Vrye-Metzelaers* en sal mogen worden gehouden elders als binnen de Stad Brussel alleen: permitteert Syne Majesteyt dat 'er in de zelve Stad worden opgerecht twee ofte dry Logien op den voet van den derden artikel van het Edict van den 9. January, wordende alle de andere Steden van het Land mits dese begrepen onder het verbod gedaen by den vierden artikel van het selven Edict welckers vyfden en sevensten artikelen insgelykx sullen stand grypen gelyk ook den sesden artikel; wel verstaende dat het gene

ill. 4. Keierlijke Declaratie van 15 mei 1786 waarbij toelichting werd gegeven omtrent het eeder uitgevaardigde Keizerlijke edict van 9 januari 1786 nopens de hervorming van de vrijmetselarij in de Oostenrijkse Nederlanden.

betreffende de organisatie van de vrijmetselarij in het Oostenrijkse Keizerrijk uitvaardigde. (ill. 4) Deze zorgden voor een grondige herschikking van het logelandschap in de Oostenrijkse Nederlanden en hadden de facto tot gevolg dat de vrijmetselarij op non-actief werd geplaatst (LEMAIRE, J., 20-21). De decreten bepaalden dat de vrijmetselarij voortaan gecentraliseerd werden in drie Brusselse werkplaatsen onder toezicht van de politionele overheden. Alle andere werkplaatsen dienden opgeheven te worden (TYSSENS, J., 2003, 15). Interventie te Wenen van de hoogste maçonnieke gezagsdragers in de Oostenrijkse Nederlanden kon niet voorkomen dat alle andere loges, ook deze in de Provincie Antwerpen, opgeheven werden. Pas rond 1798 zal het maçonnieke leven in de provincie Antwerpen langzaam terug de draad opnemen ditmaal onder toezicht van het Grand Orient de France.

Sociologische gezien was de Antwerpse vrijmetselarij in de 18de eeuw een exclusief stedelijk fenomeen. Zij rekruteerde haar leden hoofdzakelijk in de kringen van adel, hogere burgerij en het militaire officierencorps (VERVLIET, R. 162). Hierbij wordt in de literatuur vaak verwezen naar het feit dat de 18[de]-eeuwse vrijmetselarij een nieuwe vorm van sociale mobiliteit tussen bepaalde maatschappelijke groeperingen tot stand bracht. Toch ziet men in grotere steden, zoals Antwerpen, dat desondanks, het heersende klassenbewustzijn leidt tot het ontstaan van «adellijke» en «burgerlijke» loges. In kleinere lokaliteiten, zoals in Mechelen, hadden de loges meestal een gemengde samenstelling en waren ze daadwerkelijk een ontmoetingsplaats voor adel en burgerij. Maar zelfs daar blijkt uit bewaard gebleven documenten dat men ook in deze loges adellijke broeders vaak nog met hun profane titulatuur aansprak.

Vrouwen werden, overeenkomstig de Constituties van Anderson, niet tot de loge toegelaten en ook de adoptievrijmetselarij, die wel vrouwen toeliet, kreeg te Antwerpen, in tegenstelling tot andere steden in de Oostenrijkse Nederlanden, geen voet aan wal.[9] Een reden hiervoor kon niet dadelijk gevonden worden. Het vrouwbeeld van de 18de-eeuwse vrijmetselaars was uitgesproken traditioneel en paternalistisch. Een emancipatorische reflex ten overstaan van «le beau sexe» was aan de beoefenaars van de koninklijke kunst duidelijk niet besteed. Zelfs adoptieloges konden slechts onder het waakzame oog van mannelijke vrijmetselaars functioneren en de redevoeringen die in deze loges gehouden werden, waren hoofdzakelijk zedenpraatjes over de morele deugden die de vrouwen dienden te beoefenen. De vrouw werd in de maçonnieke literatuur van die dagen vaak afgeschilderd als een onschuldig maar uiterst nieuwsgierig en praatziek wezen dat men onmogelijk een geheim kon toevertrouwen. Typische voor

[9] Literatuur: Gilbert, Ph., "Les Loges d'adoption au XVIIIe siècle", in *Acta Macionica*, 7 (1997), 7-51.

ill. 5. Vrouwen waren niet toegelaten in de loges wel werd hun aanwezigheid op de sociale evenementen die de loges organiseerde sterk geapprecieerd.

deze literatuur is dan ook het thema van de gewiekste wijze waarop vrouwen het maçonnieke geheim aan hun partners-vrijmetselaars trachten te ontfutselen (HUYSSEUNE, M., 124). Wel ziet men dat de vrouwen door hun echtgenotenvrijmetselaars betrokken werden bij het meer mondaine en caratitatieve aspect van de vrijmetselarij. Hun aanwezigheid op bals, concerten en diners, die georganiseerd werden om de werkplaatsen in staat te stellen aan liefdadigheid te doen, werd sterk geapprecieerd. (ill. 5)

De aanwezigheid van een aantal vreemde nationaliteiten onder de leden van de 18e eeuwse Antwerpse loges is een aanwijzing voor een bescheiden kosmopolitisme. Antwerpenaars van Joodse origine worden in deze periode niet in de voorhanden zijnde ledenlijsten teruggevonden. Daarnaast ontvingen de loges ook geregeld buitenlandse bezoekers op doorreis die steeds met de nodige broederlijke gastvrijheid ontvangen werden.

De voertaal in de 18de-eeuwse Antwerpse loges was exclusief het Frans (VERVLIET, R. 162). De Franse taal was immers de taal van de «beau-monde» en iedereen die zich als gecultiveerd wou voordoen. Ook in het gewone leven was het Frans de taal van het onderwijs, het gerecht en de administratie. Van initiatieven om de logewerkzaamheden in de Nederlandse taal te laten verlopen is te Antwerpen geen sprake.

Op levensbeschouwelijk vlak behoorde het merendeel van de Antwerpse vrijmetselaars in de 18de eeuw tot de katholieke zuil. Van antiklerikalisme kan binnen de Antwerpse loge muren in deze periode geen spoor worden teruggevonden. De «rites de passages» van de Antwerpse vrijmetselaars speelden zich probleemloos af binnen het traditionele kader van de Katholieke Kerk. Er was dan ook geen sprake van enige vijandigheid vanwege de plaatselijke clerus (VAN BRABANT, P., 2003, 77-78). De Pauselijke veroordelingen «In Eminenti» van 28 april 1738 en «Providas» van 18 mei 1751 lijken hier te lande geen enkel effect gesorteerd te hebben (LEMAIRE, J., 22-23; POMA, K., 49-50). Het episcopaat nam zelfs niet de moeite om ze officieel af te kondigen. De 18de-eeuwse vrijmetselarij in de Oostenrijkse Nederlanden was duidelijk ingebed in het katholieke geloofsleven en sommige werkplaatsen telden zelfs geestelijken onder hun leden. In vele loges trok men stoetsgewijs éénmaal per jaar naar de plaatselijke kerk om er een misviering bij te wonen voor de overleden broeders van de loge. Het enig gekende incident tussen de clerus en de Antwerpse vrijmetselarij in deze periode vond te Lillo plaats. Daar ontstond een ruzie tussen de dominee van de plaatselijke Protestantse Kerk en de leden van de loge *De Eendracht*.[10] De gevolgen hiervan bleven echter beperkt en het ging om een alleenstaand geval dat geen navolging kende.

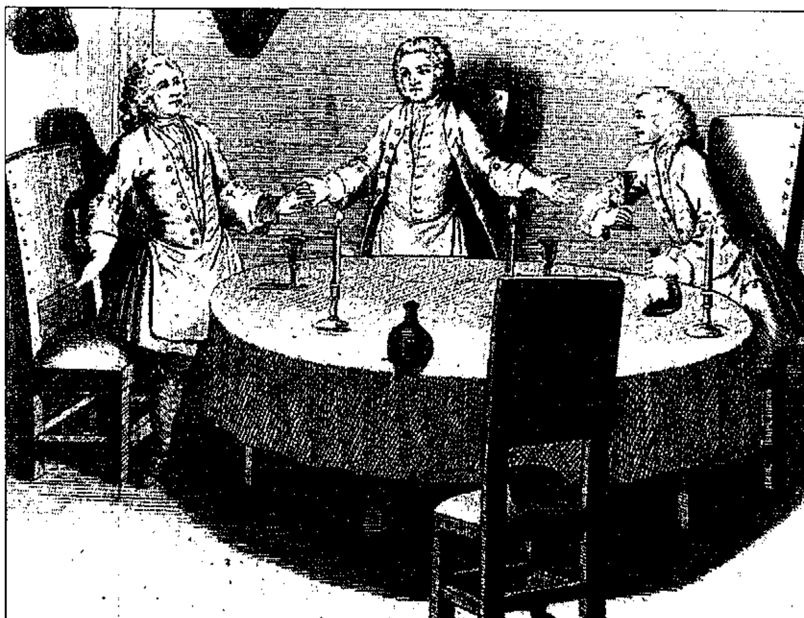
[10] Zie hieromtrent o. m. De La Ruelle, K., *Gebeurtenissen rondom de "Eendragt" [Loge te Hulst en Lillo]*, (Lic. Verhandeling K. U. Nijmegen), Nijmegen, 1983, 74 p. Op dit incident werd tevens gealludeerd in het resolutiënboek van het (Hollandse) Groote Loge in haar vergadering van 29 Juni 1766. Boerenbeker, E. A., *De Resolutiën van de Groote Loge 1756-1798 met inleiding en aantekeningen van Dr. E. A. Boerenbeker*, 's-Gravenhage, Maçonnieke Stichting Ritus en Tempelbouw, 1979, 85)

Zowel de studies van De Schampheleire als deze van Tyssens tonen aan dat de 18de -eeuwse Antwerpse vrijmetselaars bezwaarlijk kunnen beschouwd worden als een voorpost van de plaatselijke Verlichtingsbeweging. Dit wil niet zeggen dat de Antwerpse vrijmetselarij helemaal geen verlichte geesten onder haar leden telde. Feit is wel dat hun aanwezigheid niet talrijker was dan in tal van andere 18de-eeuwse Antwerpse verenigingen. De maçonnieke historicus Lemaire meent in zijn geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij evenwel een kentering te moeten vast stellen vanaf 1770. Vanaf deze datum zou de vrijmetselarij meer en meer gaan evolueren, aldus Lemaire, in de richting van een verlicht rationalisme en agnosticisme (LEMAIRE, J., 22-23). Deze tendens zal zich pas in de 19de eeuw, vooral na 1837, ten volle doorzetten.

De 18[de]-eeuwse Antwerpse loges waren uitgesproken a-politiek, een stelling die men uitdrukkelijk terugvindt in hun statuten (VAN BRABANT, P., 2003, 63). Het feit dat er binnen de Antwerpse tempelmuren niet aan politiek gedaan werd betekend echter niet dat een aantal Antwerpse vrijmetselaars niet aan het politieke leven deelnamen. Sommigen speelden zelfs een actieve rol in het profane bestuur van de stad (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1969, 128-140). Voordrachten of bouwstukken over bepaalde maatschappelijke of sociale onderwerpen werden in de 18de eeuw in de loges niet gehouden. Wel waren er gelegenheidstoespraken die doorgaans getuigen van een hoogdravende en sentimentele retoriek zonder al te veel filosofische diepgang (VAN DEN ABEELE, A., 78).

Opvallend is wel de aanwezigheid in de 18de eeuw van een aantal Antwerpse vrijmetselaars in stedelijke instellingen van weldadigheid. Sommigen bekleedden zelfs de belangrijke «stedelijke» functie van Aalmoezenier van de «Camer van den Huysarmen», een soort voorloper van het huidige O. C. M. W. Als het «vrijmetselaar zijn» van de 18[de]-eeuwse broeders zich al in de profane wereld liet gelden was het wel op dit gebied (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1969, 124-125; VAN BRABANT, P., 2003, 47). Naast vrijwillige giften van de leden werd deze liefdadigheid ook gefinancierd met de inkomsten van door de loges georganiseerde bals, concerten en toneelvoorstellingen. Deze «mondaine» activiteiten werden meestal bijgewoond door de echtgenotes van de Antwerpse broeders (DE SCHAMPHELEIRE, H., 1969, 125-126).

Het leven binnen de tempelmuren concentreerde zich in de 18de eeuw voornamelijk rond de uitvoering van de ritualen en de beoefening van de gezelligheid. Eten, drinken en feesten waren, net zoals elders, een bijzonder populaire bezigheid onder de 18d[e]-eeuwse Antwerpse vrijmetselaars (VAN DEN ABEELE, A., 78). Vooral de feestelijkheden, gehouden naar aanleiding van speciale gelegenheden, zoals de bijeenkomsten van de Provinciale Grootloge, waren zeer somptueus en duurden soms verschillende dagen (DUCHAINE, P. , 128). Toch zou het verkeerd zijn om deze eerste vrijmetselaars af te schilderen als een bende zwelgende drinkebroers en feestvierders. Het nuttigen van spijs en drank was immers geen doel op zich doch een middel om sfeer en gezelligheid te creëren. De logebijeenkomsten hadden duidelijk een opvoedend karakter waarbij één van de bekommernissen was, mensen onafgezien van hun rang of stand, op te voeden tot volwaardige welgemanierde «burgers» wier houding ook buiten de loge anderen tot voorbeeld kon strekken. **(ill. 6)**

ill. 6. Het leven binnen de tempelmuren concentreerde zich in de 18de eeuw voornamelijk rond de uitvoering van de ritualen en de beoefening van de gezelligheid.

ENKELE MARKANTE ANTWERPSE VRIJMETSELAARS UIT DE 18DE EEUW[11]

* **DARGONNE Simon-Pierre**, 1749-1839, Artiest, dansleraar, graaggeziene gast in de Antwerpse High Society waar hij doorging voor een vertegenwoordiger van de «Grande Culture Française Universelle». Als Republikein koos hij tijdens de tweede inval van de Fransen in Antwerpen de kant van de bezetter en vervulde in deze periode verschillende functies in het stadsbestuur. Hij vervolgde zijn carrière binnen de magistratuur en verliet in 1810 voorgoed Antwerpen om zich in Vilvoorde te vestigen. Hij was lid van *La Concorde Universelle*.

* **Graaf de BAILLET Jean-Baptiste-François-Hyacinthe**, 1757-1815, Afstammeling uit een oud adellijk geslacht dat in de 17de eeuw carrière maakte in Luxemburg. Studeerde te Leuven. Vervulde o. m. in 1782 de belangrijke functie van Aalmoezenier van de stad Antwerpen. Uitgesproken traditionalist speelde hij een vooraanstaande politieke rol tijdens de Brabantse omwenteling. Met de tweede Oostenrijkse bezetting in 1793-94 werd hij door Keizer Frans II tot burgemeester van Antwerpen aangeduid. Bij de tweede Franse bezetting vluchtte hij naar Harburg om in 1795 naar Antwerpen terug te keren. Hij koos er de zijde van het anti-jakobijns verzet en trok zich daarna langzaam uit het politieke leven terug. Hij was lid van *La Concorde Universelle*.

* **BORREKENS, Charles-Joseph-Antoine**, + - 1746- ?, Edelman. Studeerde te Leuven en was vanaf 1769 raadsgriffier van de stad Antwerpen. In 1787 werd hij benoemd in de belangrijke functie van «Juge Royal» te Turnhout. In 1795 werd hij tegen heug en meug door de Franse bezetter tot staatssecretaris benoemd. Uiteindelijk zou hij op eigen verzoek van deze functie ontheven worden. Hij was lid van *La Concorde Universelle*.

* **DE HAAN, Théodore François**, 1748-1797, Rijk handelaar van Hollandse origine. Trad o. m. op als particulier assuradeur op een Zweeds compagnieschip. Kocht in 1786 het prachtige huis van burgemeester Nikolaas Rockox in de Keizersstraat. Bekleedde verschillende officiële functies waaronder deze van rentmeester van de «Nieuwe Bestieringe» (instelling van openbare onderstand). Na de tweede Franse inval werd hij in 1794 door de bezetter tegen zijn zin tot burgemeester van Antwerpen aangesteld. Hij drong herhaaldelijk op zijn ontslag aan. Eind 1795 werd hij benoemd tot rechter bij de burgerlijke rechtbank en werd hij medeadministrateur van het departement der Twee Nethen. Hij overleed plots op 49 jarige leeftijd in zijn woning in de Keizerstraat. Hij was lid van *La Concorde Universelle.*

* **Ridder KNYFF, Gaspar-Charles-Jean**, 1746-1797, Edelman. Zijn vader was verschillende malen burgemeester van Antwerpen. Hij studeerde te Leuven en werd licentiaat in de rechten. In 1785 werd hij aangeduid als Aalmoezenier van de stad Antwerpen. Hij investeerde in de koloniale handel en was o. m. aandeelhouder in de «Keizerlijke Aziatische Kompagnie van Triest» Daarnaast trad hij regelmatig op als particulier assuradeur binnen de zeeverzekeringen. Rond 1786 nam hij zijn intrek in het kasteel «Bisschoppenhof» te Deurne. Hij was, samen met zijn jongere kozijn Charles-Joseph-Xavier, lid van *La Concorde Universelle*.

* **De LINCE, Joseph-Adrien-Jean**, 1752-1813, Notaris die ook handel dreef o. m. met de Verenigde Staten. Hij was een uitgesproken traditionalist en vertrouwensman van de Antwerpse conservatieve Dekens der Ambachten. Tijdens de Brabantse omwenteling werd hij secretaris van de Statistenleider H. van der Noot. Bij de Oostenrijkse bezetter stond hij ongunstig aangeschreven en werd hij herhaaldelijk in de gevangenis opgesloten. Hij was lid van *La Parfaite Union*.

[11] De biografische gegevens werden ontleend aan De Schampheleire, H., *De Antwerpse vrijmetselaars in de 18de eeuw*, (Studie reeks dialoog nr. 2), Antwerpen, De Ontwikkeling, 1969, 160 p.

* **Graaf d'OULTREMONT, Charles-Jaques-Pierre-Ignace-Gérard**, 1753-1802, nazaat uit een oud Luiks adellijk geslacht. Koos bij het uitbreken van de Brabantse omwenteling de zijde van de Patriotten en steunde de troepen van de Statisten met ruime financiële toelagen. Bij de tweede Franse inval in 1794 vluchtte hij naar Hannover om later naar Antwerpen terug te keren. Hij zou er in zijn Hof te Viersel onderdak verschaffen aan de vervolgde Augustijnen die er hun lessen theologie zouden verderzetten. Hij was lid van *La Concorde Universelle*.

* **MATTHEY, Jean-Henri**, 1742-1796, Welgesteld geneesheer met internationale faam. Hij was een tijdje chirurgijn in het Oostenrijkse leger en vervolgde daarna zijn studies te Leuven waar hij in 1776 zijn licentie behaalde. Op 29-jarige leeftijd publiceerde hij als chirurgijn zijn eerste boek onder de titel «*De behulpzame hand aan de verdronken toegebragt...*» Hij stond bekend als een zeer bekwaam, progressief en verlicht geneesheer. In tegenstelling met wat op de universiteiten gebeurde, wilde hij de geneeskunde aan het ziekbed doceren. In 1780 publiceerde hij een tweede geneeskundig traktaat. Hij had uitgesproken republikeinse sympathie en voerde een antigodsdienstige politiek. In zijn hoedanigheid van «Commissaris voor het huwelijk» werd hij in de volksmond «de Pastoor» en «de papieren Bisschop» genoemd. Hij overleed in 1796 tijdens een overtocht op de Schelde wanneer hij naar Vlaanderen wilde oversteken om er een operatie uit te voeren.Hij was lid van *La Parfaite Union*.

* **VAN SCHOREL, Jean-Charles-Joseph**, 1752-1836, Edelman. Afstammeling uit een jong adellijk Antwerps geslacht. Zijn vader kocht de titel van heer van Wilrijk en werd o.m. burgemeester van de stad Antwerpen. Na studies middelbaar onderwijs werd hij in 1781 aangesteld tot Aalmoezenier en «Trezorier-Generael» van de stad Antwerpen. In 1787 aanvaardde hij de door de Oostenrijkers nieuw gecreëerde functie van Commissaris van «Intendentie», een soort van voorzitter van de Antwerpse rechtbank. Dit bezorgde hem de woede van de plaatselijke bevolking en magistratuur. Tijdens de Brabantse omwenteling moest hij de stad ontvluchten. Na de Oostenrijkse restauratie keerde hij terug en werd tijdelijk Burgemeester van Antwerpen. Hij kreeg het echter aan de stok met de plaatselijke bevolking en moest gedwongen naar Brussel verhuizen. Hoewel hij uitgesproken keizersgezind is viel hij regelmatig in ongenade bij het Hof. Uiteindelijk werden de familiale bezittingen openbaar verkocht en raakte hij verstrikt in een reeks ingewikkelde processen die hem naar de financiële ondergang zouden leiden. Hij was, samen met zijn oudere broer Pierre-Jean-françois-Gisbert, lid van *La Concorde Universelle*.

* **Baron VAN ERTBORN, François-Emmanuel**, 1716-1791, Edelman. Afstammeling uit een Mechels adellijk juristen en magistraten geslacht. Zakenman en bankier die omwille van zijn steun aan de economische politiek van Wenen in de adelstand verheven werd. Hij was één der voornaamste aandeelhouder van de Oostenrijkse «Kompagnie van Trieste en Fiume» en hield zich bezig met koloniale handel. Hij verwierf belangrijke functies en participaties in de Pruisische «Kompagnie van Emden voor China», de «Keizerlijke Aziatische Kompagnie van Trieste» en de «Keizerlijke en Koninklijke Assurantie-Kamer» waarvan hij één van de eerste bestuurders werd. Hij was, net zoals zijn zoon, François de Paul-Joseph, lid van *La Concorde Universelle*.

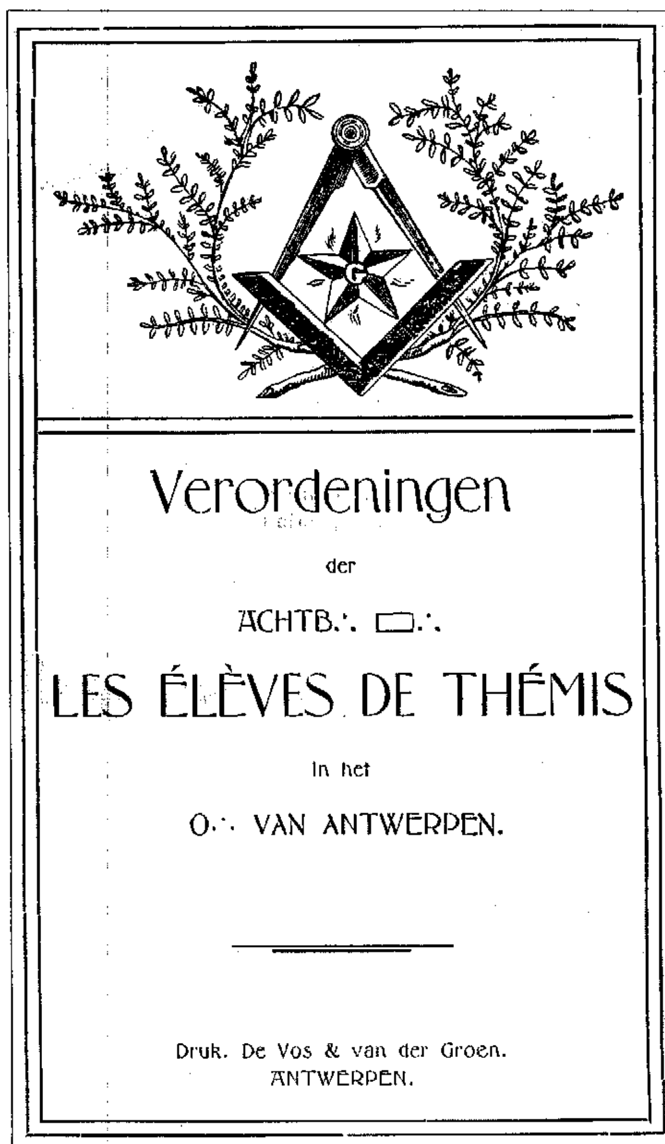
* **Baron Van de WERVE de SCHILDE, Philippe-Louis-Joseph-Ignace**, 1748-1834, Baron van Schilde, afstammeling van de oude Antwerpse wethoudersfamilie van de Werve. Traditionalist. Hij liet omstreeks 1790 zijn huis ombouwen tot een luxueus gebouw in Lodewijk XVI stijl. Zijn prachtig buitenverblijf te Schilde stond bekend als «het kleine Versaille». In 1794 diende hij de stad te ontvluchten en verbleef enige tijd te Wenen en Rijsel om in 1815 naar Antwerpen terug te keren. Hij was lid van *La Concorde Universelle*.

I. 2. De bloei van de Antwerpse vrijmetselarij in de 19de eeuw

ill. 7. Ledenlijst uit 1807 van de Antwerpse loge Les Amis du Commerce die in 1804 gesticht werd.

Bij de aanvang van de 19de eeuw zou de Belgische vrijmetselarij korte tijd onder de Franse maçonnieke jurisdictie van het ***Grand Orient de France*** vallen (1794-1814) waarna zij vanaf 1814 tot aan de oprichting van het Grootoosten van België in 1833 onder de vleugels van het ***Grootoosten der Nederlanden*** ressorteerde. In deze periode kreeg ze nieuwe stimulansen. De heropleving kwam er in de eerste plaats door contacten die ontstonden tussen rondtrekkende Franse militaire loges en plaatselijke vrijmetselaars (LEMAIRE, J., 31). Al vrij snel kwam ook in Antwerpen het maçonnieke leven terug op gang en ontstonden er twee loges, ***Les Amis du Commerce*** en ***Les Elèves de Thémis***, die blijvend hun stempel op de verdere ontwikkeling van de vrijmetselarij in Antwerpen zouden drukken (LEMAIRE, J., 35). ***Les Amis du Commerce*** werd in 1804 opgericht door een aantal Franse officieren samen met enkele Antwerpse vrijmetselaars.[12] (ill. 7) Deze loge werkte in de Moderne Ritus (DE SCHAMPHELEIRE, M.

[12] Zie Annex 5.

ill. 8. 20ste eeuws reglement van de Antwerpse loge Les Elèves de Thémis die in 1807 gesticht werd.

(E.A. RED), 1975, 46). Een aantal leden, die liever in de Schotse Filosofische Ritus wensten te werken, zouden in 1807 uitzwermen en de loge ***Les Elèves de Thémis*** stichten[13] (ill. 8) (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 62-63). In 1811 moest deze echter, ten gevolge van onderlinge twisten, op bevel van de stedelijke overheid al haar deuren sluiten. Tot tweemaal toe zouden misnoegde leden van *Les Elèves de Thémis*, zonder succes overigens, een nieuwe loge proberen te stichten. Eerst onder de naam ***La Parfaite Union*** daarna onder de benaming ***L'Heureuse Réunion*** (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 65). In 1813 vielen de activiteiten van *Les Elèves de Thémis* voorgoed stil (TYSSENS, J. , 2003, 17).

In 1814 moesten de Fransen de aftocht blazen en werd het Belgische grondgebied toegewezen aan Holland. Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was een feit. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat de vrijmetselarij in de Nederlanden zou ressorteren onder één gemeenschappelijk organisme, dat zou functioneren onder het gezag van haar Grootmeester Prins Frederik. De verborgen agenda was dat men vanuit Holland de vrijmetselarij meende te kunnen gebruiken om de eenheid tussen Noord en Zuid te bevorderen. De onderhandelingen verliepen moeizaam omdat de Belgische vrijmetselaars zich meer voelden aanleunen bij hun Franse broeders dan bij de Hollanders (VAN BRABANT, P., 2003, 79-80). In 1817 werd zelfs een poging ondernomen om te komen tot de oprichting van een eigen Belgische Grootloge. Dit project liep met een sisser af (LEMAIRE, J., 41). Uiteindelijk werd besloten één obediëntie op te richten met twee administratieve afdelingen, één voor het Noorden en één voor het Zuiden.

In 1816 werden te Antwerpen opnieuw de kolommen van de 18de-eeuwse werkplaats ***La Concorde Universelle*** opgericht maar ook zij was geen lang leven beschoren[14] (TYSSENS, J. , 2003, 17; VAN BRABANT, P., 2003, 80). Twee jaar later, in 1818, zag de militaire loge ***Les Amis sincères du Roi et de la Patrie***[15] het licht (CLEMENT, F., 1937, 141; CLEMENT, F., 1949, I, 106-7; LEMAIRE, J., 43). Haar naam werd duidelijk gekozen als uithangbord voor haar trouw aan het nieuwe Hollandse bewind. Desondanks kon zij niet meteen op sympathie rekenen vanuit Nederland.[16] De reden hiervoor was dat zij werkte in

[13] Zie Annex 6.

[14] Zie Annex 7.

[15] Zie Annex 8.

[16] Zo werd haar aanvraag eind 1819 om slechts de helft van de bijdrage te moeten betalen aan de (Hollandse) Grootloge van Bestuur" geweigerd o. m. op grond van het feit dat zij onder haar leden niet exclusief militairen telde. (De Schampheleire, H. , 1983, 47).

de Schotse Ritus, die bij onze Noorderburen op weinig steun kon rekenen. Zij zou later, onder een andere naam, een belangrijke rol spelen in het Antwerpse maçonnieke leven. Ook onder Hollands bewind ging het de vrijmetselarij hier te lande voor de wind. Het leven in de loges verliep grotendeels volgens hetzelfde stramien als in de 18de eeuw.

Tyssens en De Schampheleire merken in hun studies over de Antwerpse vrijmetselarij op dat er met de onafhankelijkheid van België een crisismoment aanbrak in het Antwerpse maçonnieke leven. Oorzaak hiervan was de polarisatie tussen Orangisten en Belgicisten binnen de verschillende werkplaatsen. Het enthousiasme over de Belgische onafhankelijkheid werd duidelijk niet door alle Antwerpse vrijmetselaars gedeeld (LEMAIRE, J., 49; VAN BRABANT, P., 2003, 91). Een van de redenen was dat de vrijmetselarij tijdens het Hollandse regime bewust gerekruteerd had onder personen die welgevaren waren bij het nieuwe Hollandse bewind. Daarnaast waren er echter ook vrijmetselaars die de revolutie genegen waren en vurig geloofden in het jonge België (VAN DEN ABELE, A. , 87). De interne conflicten liepen zo hoog op dat kort na de revolutie van 1830 alle maçonnieke activiteiten in de Scheldestad abrupt stil vielen (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-34). In 1831 hield *Les Amis du Commerce* haar voorlopig laatste rituele zitting. Na 1837 zal het meer dan 10 jaar duren eer ze weer van zich zou laten horen (CLEMENT, F., 1949, I, 106; (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-34).

Een aantal Belgicistisch georiënteerde leden van *Les Amis du Commerce* sloten zich aan bij de loge *Les Amis sincères du Roi et de la Patrie* die op haar beurt een groot deel van haar leden had zien afhaken ten gevolge van dezelfde onderlinge twisten (TYSSENS, J., 2003, 18). Daarenboven hadden de meeste militairen na de overgave van de Citadel van Antwerpen de stad verlaten waardoor het verder zetten van de werkzaamheden van deze militaire loge gedurende enige tijd praktisch onmogelijk werd (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-34). In oktober 1832 hernam ze haar werkzaamheden en veranderde meteen haar naam in ***La Persévérance***[17].

Ondertussen werd op nationaal niveau druk onderhandeld over de oprichting van een eigen Belgische grootmacht. In 1833 was het zo ver. In aanwezigheid van 13 werkplaatsen, onder wie *Les Amis du Commerce*, werd het ***Grootoosten van België*** opgericht (LEMAIRE, J., 49). *La Persévérance*, reeds aangesloten bij de Opperraad, zal zich dadelijk bij de nieuwe obediëntie affiliëren en zo in Antwerpen de weg vrij maken voor de ontwikkeling van een eigen Belgisch georiënteerde vrijmetselarij (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-38; TYSSENS, J., 2003, 18). De euforie rond de oprichting van het Grootoosten van België zal echter van korte duur zijn. De Belgische vrijmetselarij had, in de nasleep van de Belgische Revolutie, vele leden, voornamelijk orangisten, verloren en in vele steden moest men van nul beginnen (VAN DEN ABEELE, A., 87-88). Maar ook in de profane wereld zal de Belgische vrijmetselarij met ernstige moeilijkheden af te rekenen krijgen. Midden jaren 30 zullen de eerste openlijke conflicten ontstaan tussen de loge en het Belgische episcopaat. Deze had, tot ergernis van vele vrijzinnige vrijmetselaars, in 1834 te Mechelen een Katholieke Universiteit opgericht. Als tegenzet werd nog hetzelfde jaar, onder leiding van de vrijmetselaars T. Verhaegen en A. Baron, de Vrije universiteit Brussel opgericht (VAN DEN ABEELE, A., 88). Het zou de voorbode zijn van een bitse strijd tussen Kerk en Loge die de hele 19de eeuw zal domineren. In December 1837 werd het Grootoosten geconfronteerd met de veroordeling van de vrijmetselarij door het Belgisch episcopaat. Deze stuurde een herderlijke brief naar alle parochies met een scherpe veroordeling van de vrijmetselarij. Deze brief diende vanaf de kansel aan

[17] Zie Annex 9.

LES ARCHEVÊQUE **ET ÉVÊQUES** **DE LA BELGIQUE,** *A Messieurs les Curés de leurs Diocèses.* MESSIEURS, Nous avons appris avec peine que parmi les fidèles confiés à notre sollicitude pastorale, il y en a qui croient qu'ils peuvent, sans blesser leur conscience, se faire recevoir dans les associations des francs-maçons, et en fréquenter les réunions. Comme il est de notre devoir d'empêcher qu'une erreur aussi nuisible au salut des âmes ne se propage, nous venons vous prier, Messieurs, de porter à la connaissance de vos paroissiens, en publiant notre présente circulaire au prône, que les associations de francs-maçons qui existent dans nos diocèses, sous quelque dénomination que ce soit, tombent sous les défenses expresses et les condamnations portées par les Souverains Pontifes. D'où il résulte qu'il est rigoureusement défendu d'y prendre part, ou de les favoriser d'une manière quelconque, et que ceux qui le font sont indignes de recevoir l'absolution, aussi longtems qu'il n'y ont pas sincèrement renoncé. Vous continuerez vous-mêmes, Messieurs, à tenir ce principe pour règle invariable de votre conduite dans les fonctions du saint ministère. Vous profiterez avec prudence des occasions que ces fonctions vous offriront, pour exhorter vivement	**DEN AERTSBISSCHOP** **EN BISSCHOPPEN** **VAN BELGIEN,** *Aen de Heeren Pastoors van hunne Bisdommen.* MYNHEEREN, *Wy hebben met droefheyd vernomen dat onder de geloovigen, aen onze herderlyke zorg toebetrouwd, er gevonden worden die meynen dat zy, zonder hunne conscientie te kwetsen, zich mogen doen aennemen in de genootschappen der vry-metselaers, en derzelver vergaderingen bywoonen.* *Vermits het onze pligt is te beletten dat eene doling, zoo schadelyk aen de zaligheyd der zielen, toeneme, komen wy u verzoeken, Mynheeren, van ter kennis uwer parochianen te brengen met hun dezen onzen tegenwoordigen omzendbrief op den preekstoel voor te lezen, dat de genootschappen der vry-metselaers in onze bisdommen aenwezig, onder welke benaming het ook zy, vallen onder het uytdrukkelyk verbod en doeming door verscheyde Pausen uytgesproken. Waeruyt volgt dat het striktelyk verboden is daervan deel te maken of dezelfde in eeniger maniere te begunstigen, et dat degene die zulks doen onweerdig zyn de heylige absolutie te ontfangen, zoo lang zy dezelfde genootschappen niet regtzinniglyk hebben verzaekt.* *Gy, Mynheeren, gy zult voortgaen met dit grondstel te houden voor onveranderlyken regel in het uytoeffenen der heylige bedieningen. Gy zult de gelegenheden die deze u zullen aenbieden met voorzigtigheyd waernemen om degene uwer parochianen, welke het ongeluk zouden gehad hebben*

ill. 9. Herderlijk schrijven van het Belgische episcopaat van december 1837 inhoudende de formele veroordeling van de vrijmetselarij.

de gelovigen te worden voorgelezen, wat in januari 1838 ook gebeurde. (**ill. 9**) Een aantal katholieke broeders zagen zich genoodzaakt om hun maçonnieke activiteiten stil te leggen zonder dat dit echter een massale uittocht uit de loges tot gevolg had.

Maar er doemden nog andere wolken op. Hoewel de heropleving van de Belgische vrijmetselarij na de onafhankelijkheid veel te danken had aan de toetreding van een aantal invloedrijke hogere militairen, werd in de vroege jaren 1840 het lidmaatschap van Belgische officieren in de loges door de publieke opinie meer en meer in vraag gesteld (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-44). Was het wel opportuun dat mensen die dienden in te staan voor s'lands veiligheid lid waren van een besloten genootschap met universalistische tendensen waar gehoorzaamheid en geheimhouding centraal stonden? In 1846 werd door de toenmalige Minister van Oorlog een circulaire verspreid onder de Belgische legerleiding waarbij aan officieren van het Belgische leger verbod werd opgelegd om lid te worden van een «politieke vereniging». De vrijmetselarij werd wel niet met name genoemd maar vooral de clerus ging er van uit dat deze circulaire het lidmaatschap van de loges viseerde. Bijna veertig jaar later, in 1883, zou de circulaire aanleiding zijn tot een heftig parlementair debat over de vrijmetselarij naar aanleiding van de bespreking van de begroting van het Ministerie van Oorlog. De Katholieke fractie maakte gebruik van

ill. 10. 19de eeuws vaandel van de loge Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis.

het document om de vrijmetselarij onder vuur te nemen. De Katholieke politici beweerden dat, in weerwil van het ministeriële verbod van 1846, heel wat hogere legerofficieren lid waren van de loges die men als «politieke verenigingen» bestempelde.[18] De militaire aanwezigheid in de Belgische werkplaatsen was op dat ogenblik echter reeds lang over haar hoogtepunt (GRIGNARD, R. , *De Belgische Vrijmetselarij en de Politiek*, onuitgegeven typoscript, 5). Het debat over de militaire aanwezigheid binnen de vrijmetselarij had o. m. tot gevolg dat in de loop van de jaren 1840 de militairen wegtrokken uit *La Persévérance*, van oorsprong een militaire loge, en dat deze in handen van de opkomende commerciële burgerij kwam (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 48; DE SCHAMPHELEIRE, M. , 1986-87, I-119-120). Deze ontwikkeling leidde volgens Tyssens tot een versneld politiseringproces binnen de Antwerpse vrijmetselarij en zou opnieuw voor de nodige interne spanningen zorgen ditmaal tussen aanhangers van een meer progressief georiënteerde vrijmetselarij en dezen van de meer traditionele strekking (TYSSENS, J. , 2003, 19).

Uit het voorgaande kan men afleiden dat de Belgische loges op korte tijd een belangrijk deel van hun traditioneel rekruteringsgebied verloren. De orangisten, de katholieken – waaronder een groot deel van de Belgische adel – en de militairen hadden op korte tijd de loges verlaten. Rond 1850 , zo stelt Tyssens, leek in het merendeel van Vlaanderen het maçonnieke leven dan ook in te dommelen. Voor de Antwerpse loges was dit geenszins het geval (TYSSENS, J., 2003, 19). Een aantal traditionele vrijmetselaars van *La Persévérance*, die het niet eens waren met de nieuwe radicale en politieke koers die de werkplaats, onder invloed van de progressieve burgerij was gaan varen, verlieten in 1849 de loge en richtten de kolommen van de oude loge ***Les Elèves de Thémis*** (1850) terug op[19] (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 66; DE SCHAMPHELEIRE, M. , 1986-87, I-115). *La Persévérance*, die door deze aderlating in nauwe schoentjes kwam, zocht op haar beurt aansluiting bij het atelier *Les Amis du Commerce* dat na lange stilte zijn werkzaamheden terug opnam.

In 1850 zullen beide werkplaatsen versmelten en zo de nieuwe loge ***Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis*** worden.[20] (ill. 10)Deze loge, die vanaf het begin een bijzondere belangstelling toonde voor politiek en sociaal engagement, zal een vooraanstaande rol gaan spelen in de verdere ontwikkeling van de Vlaamse vrijmetselarij in het algemeen en de Antwerpse in het bijzonder. Vanaf 1857 ging ze een steeds meer liberaal progressieve koers varen (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 51). In 1866 liet ze zich opmerken door als enige loge officieel bezwaren te uiten tegen de door het Grootoosten

[18] De tekst van dit parlementaire debat werd integraal gepubliceerd in het Bulletin du Suprême Conseil de Belgique, 26 (1882-1883).

[19] Zie Annex 10.

[20] Zie Annex 11.

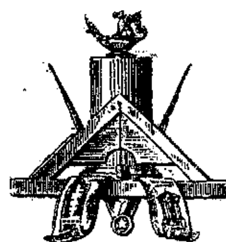
van België geplande rouwloge naar aanleiding van het overlijden van Koning Leopold I. Clement ziet een mogelijke verklaring voor deze afwijzende houding in de locale politieke moeilijkheden waarmee het Antwerpse stadsbestuur af te rekenen had en voegt hier aan toe dat *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* voor haar protest formeel op de vingers werd getikt (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 52; CLEMENT, F., 1948, II, 60). Toch was de Republikeinse houding van dat *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* geen alleenstaand feit want in 1875 werden in dezelfde Antwerpse werkplaats bezwaren geopperd tegen de bij banketten verplichte heildronken op de Koning. Er werd voorgesteld deze te vervangen door een heildronk op «de natie» of «de mensheid» (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 52).

In 1854 schrapte het Grootoosten van België het beruchte art. 135, dat discussies over godsdienst en politiek binnen de loges verbood, uit haar reglement. Hiermee begon een periode in de geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij die zou gekenmerkt worden door een bijzondere politiek geladen sfeer binnen de werkplaatsen. Het zal tot 1870 duren eer deze beweging over haar hoogtepunt is (LEMAIRE, J., 58). Een aantal leden van *Les Amis du Commerce,* die de fusie met *La Persévérance* niet meer zagen zitten, gingen over naar het op dat ogenblik meer behoudsgezinde *Les Elèves de Thémis* (TYSSENS, J., 2003, 19-20). Maar ook binnen deze loge zullen er zich al snel twee stromingen gaan af tekenen. In 1869 zou dit aanleiding zijn tot nieuwe spanningen en ruzies binnen de werkplaats. Het bestuur dat in 1868 bij *Les Elèves de Thémis* was aangetreden vertegenwoordigde de meer behoudsgezinde strekking die de maçonnieke arbeid wenste te bepreken tot de meer traditionele geplogenheden zoals de uitvoering van ritualen en het beoefenen van de liefdadigheid. De jongere leden vonden echter dat de werkplaats zich, net zoals *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis,* meer op het maatschappelijke vlak moest gaan bewegen. Het daaropvolgende jaar zou deze jonge garde de bestuursverkiezingen winnen waarna de uittredend voorzittend meester samen met een 30 tal broeders ontslag nam (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 67-68). De nieuwe ploeg van *Les Elèves de Thémis* wierp zich met enthousiasme op de sociale vraagstukken die aan de orde van de dag waren.

Maar niet alleen op sociaal maatschappelijk vlak broeide er iets in de Antwerpse werkplaatsen. De schrapping van art. 135 uit de statuten van het Grootoosten had het mogelijk gemaakt dat in de loges allerlei onderwerpen ter discussie werden gebracht ook van levensbeschouwelijke en godsdienstige aard. In 1870 besloot *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* in haar vergadering van november om de formule «ter Ere van de opperbouwmeester van het Heelal» uit haar statuten en werkzaamheden te bannen. Deze beslissing motiveerde men door te stellen dat dit beantwoordde aan de vooruitgang en dat de Opperbouwmeester zelf, zo deze bestond, door het weglaten van deze aanhef zeker niet in zijn bestaan zou worden bedreigd. Tegelijkertijd werden ook de «maçonnieke percepten» en de benaming St-Jansloge voorgoed opgeborgen. **(ill 11)** Dit alles gebeurde, volgens De Schampheleire, tot grote consternatie van de Antwerpse vrijmetselaars die tot de hogere graden behoorden (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-192). Vanaf 1875 zal *Les Elèves de Thémis,* als eerste werkplaats in België, in de Nederlandse taal gaan werken en zich actief inzetten voor Vlaamse ontvoogdingsstrijd. In 1885 zal zij trouwens dienaangaande een omzendbrief naar de andere loges sturen (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 71-72). Andere belangrijke maatschappelijke aandachtspunten die in deze periode in de Antwerpse loges aan bod kwamen waren onder meer de democratisering van het kiesstelsel, de verbetering van de sociale positie van het proletariaat en het doorbreken van het katholieke monopolie in de zorgsector en het onderwijs.

In 1884 dienden elf vrijmetselaars van Engelse herkomst, waaronder een aantal zeelui, bij het Grootoosten een constitutieaanvraag in voor de oprichting van een nieuwe Antwerpse loge die de naam ***Neptun(e)*** zou dragen. De indieners motiveerden hun verzoek door te stellen dat zij voor de vele vrijmetselaars, die als bezoekers de haven van Antwerpen aandeden, en die het Frans noch het Nederlands machtig waren, de mogelijkheid wilden scheppen om toch actief aan de maçonnieke arbeid deel te

ill. 11. Vroeg 19de-eeuwse uitgave van de maçonnieke percepten.

PRÉCEPTES MAÇONNIQUES.

Adore le G.·. Arch.·. de l'univers.

Aime ton prochain.

Ne fais point de mal.

Fais du bien.

Laisse parler les hommes.

Le culte le plus agréable au G.·. Arch.·. consiste dans les bonnes mœurs et dans la pratique des vertus.

Fais donc le bien pour l'amour du bien lui-même.

Tiens toujours ton âme dans un état assez pur pour paraître dignement devant le G.·. Arch.·. qui est Dieu.

Aime les bons, plains les faibles, fuis les méchants, mais ne hais personne.

Parle sobrement avec les grands, prudemment avec tes égaux, sincèrement avec tes amis, doucement avec les petits, tendrement avec les pauvres.

Ne flatte point ton frère, c'est une trahison; si ton frère te flatte, crains qu'il ne te corrompe.

Écoute toujours la voix de ta conscience.

Sois le père des pauvres, chaque soupir que ta dureté leur arrachera augmentera le nombre des malédictions qui tomberont sur ta tête.

Respecte l'étranger voyageur, aide-le; sa personne est sacrée pour toi.

Evite les querelles, préviens les insultes, mets toujours la raison de ton côté.

Respecte les femmes, n'abuse jamais de leur faiblesse, et meurs plutôt que de les déshonorer.

Si le G.·. Arch.·. te donne un fils, remercie-le, mais tremble sur le dépôt qu'il te confie; sois pour cet enfant l'image de la divinité.

Fais que jusqu'à 10 ans il te craigne, que jusqu'à 20 il t'aime, que jusqu'à la mort il te respecte.

Jusqu'à 10 ans sois son maître, jusqu'à 20 son père, jusqu'à la mort son ami.

Pense à lui donner de bons principes plutôt que de belles manières; qu'il te doive une droiture éclairée et non pas une frivole élégance; fais-le honnête homme plutôt qu'habile homme.

Si tu rougis de ton état, c'est orgueil; songe que ce n'est pas ta place qui t'honore ou te dégrade, mais la façon dont tu l'exerces.

Lis et profite, vois et imite, réfléchis et travaille; rapporte tout à l'utilité de tes frères, c'est travailler pour toi-même.

Sois content partout, de tout et avec tout.

Réjouis-toi dans la justice; courrouce-toi contre l'iniquité; souffre sans te plaindre.

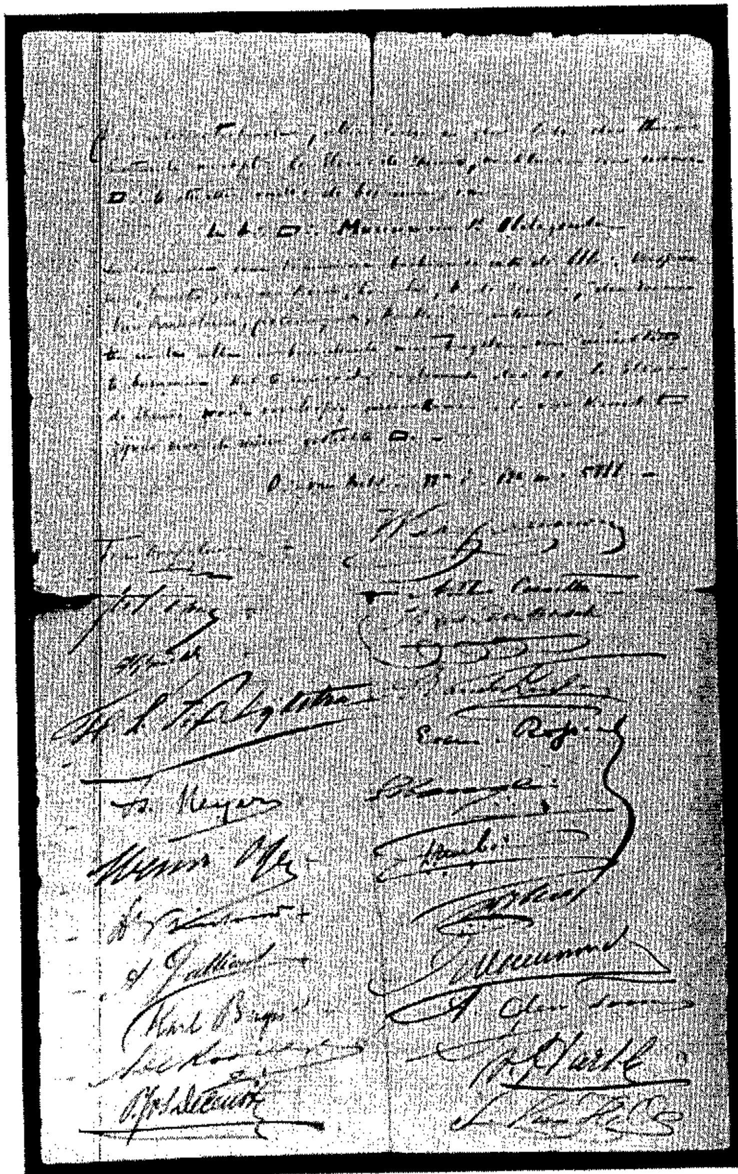
Ne juge pas légèrement les actions des hommes; ne blâme point et loue encore moins; c'est au G.·. Arch.·. de l'U.·., qui sonde les cœurs, à apprécier son ouvrage.

nemen. Het voorstel stuitte echter op bezwaren van zowel *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* als van *Les Elèves de Thémis*. Hun tegenkantingen waren voornamelijk gebaseerd op de overweging dat deze loge, die zou bestaan uit buitenlandse broeders die slechts tijdelijk Antwerpen als verblijfsplaats aandeden en waarvan het merendeel zeelui waren, te weinig garanties voor continuïteit en stabiliteit kon bieden. Kwam daarbij dat het merendeel van de indieners onbekend was bij de Antwerpse vrijmetselaars wat ook al niet tot aanbeveling strekte. De aanvraag werd unaniem verworpen.[21] De problematiek was niet nieuw voor *Les Elèves de Thémis* waar de jonge garde reeds in 1869 om dezelfde redenen bezwaar gemaakt had tegen de bestaande praktijk om zeekapiteins tijdens hun tijdelijk verblijf in de Antwerpse haven in te wijden (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 68). Uiteindelijk had dit alles wel tot gevolg dat *Les Elèves de Thémis* in 1886 een Engelstalige onderafdeling oprichtte.

Pas in 1888 werd te Antwerpen de eerste echt Nederlandstalige werkplaats geconstitueerd onder de naam *Marnix van St. Aldegonde*.[22] Zij vond haar oorsprong in conflicten ontstaan in de schoot van *Les Elèves de Thémis* waar in 1888 de toenmalige Voorzittend Meester J.Verspreeuwen niet herkozen werd omwille van zijn radicale Vlaamsgezindheid. Samen met een aantal sympathiserende vrijmetselaars

[21] Zie N. N., *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 12e année (1884-1885), 30-31.

[22] Zie Annex 12.

ill. 12. Oprichtingsdocument uit 1888 van de eerste volledig Nederlandstalige loge Marnix van St. Aldegonde.

scheurde hij zich af en de vorming van de nieuwe werkplaats was een feit. (**ill 12**) Aanvankelijk weigerde het Grootoosten *Marnix van St. Aldegonde* te erkennen. Zij verkreeg haar constitutiebrief pas na overhandiging aan het Grootoosten van een in het Frans opgesteld gedrukt manifest (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 74-75; TYSSENS, J., 2003, 23; VERVLIET, R. 167). *Marnix van St. Aldegonde* zal een prominente rol blijven spelen in de vervlaamsing van de vrijmetselarij in Vlaanderen (VAN BRABANT, P., 2003, 163; VERVLIET, R. 167-68).

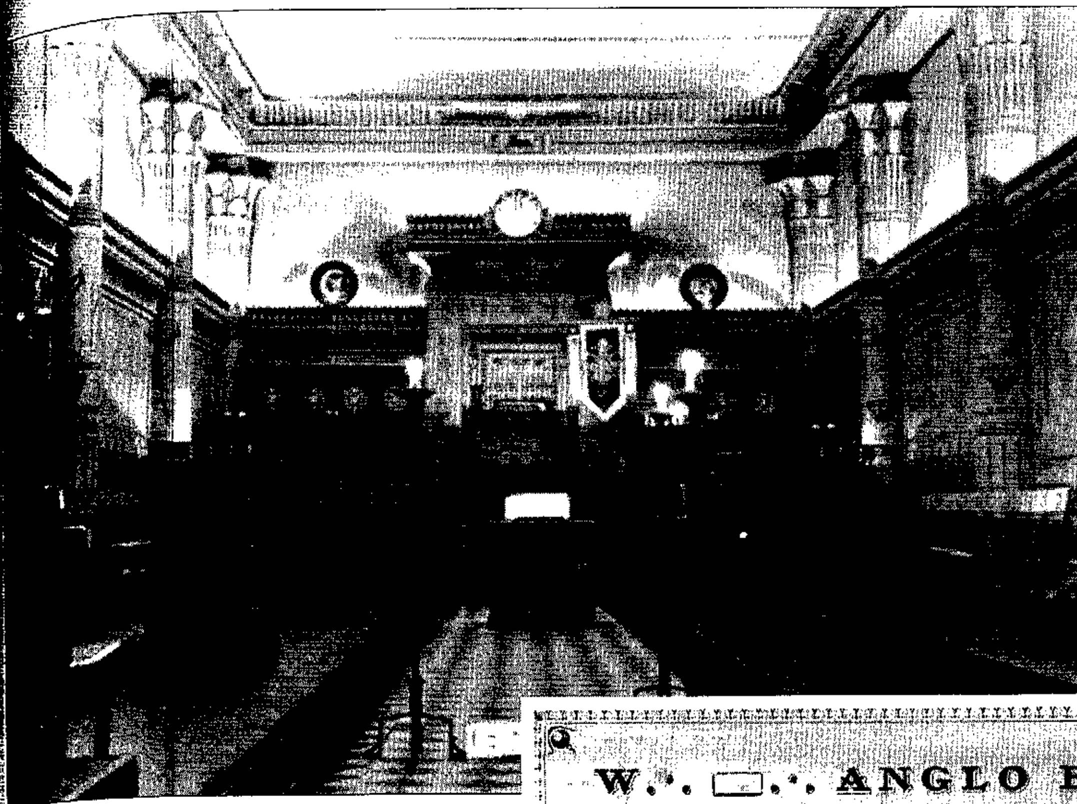
Tussen *Marnix van St. Aldegonde* en *Les Elèves de Thémis* ontstaat een ernstig conflict over de eigendom van het gebouw in de Van Maerlantstraat waar beide loges vergaderen. Het gebouw, dat destijds gefinancierd werd door *Les Elèves de Thémis*, behoorde, juridisch gezien, sinds de oprichting van *Marnix van St. Aldegonde* onverdeeld toe aan beide loges. *Les Elèves de Thémis* weigerde echter dit te erkennen. Om een beschamend burgerlijk proces te vermijden besloot het Grootoosten tot een arbitrage waarbij de eigendom aan de meest biedende zou worden toegewezen. *Marnix van St. Aldegonde* deed het hoogste bod en *Les Elèves de Thémis* diende tijdelijk onderdak te zoeken in de lokalen van *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* in de Meistraat (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 75). In 1919 zal *Les Elèves de Thémis* uiteindelijk terugkeren naar de tempel in de Van Maerlantstraat.[23] (**ill 13**)

De laatste Antwerpse loge die in de 19de eeuw gesticht werd, was de werkplaats ***Anglo-Belge*** (1894) die voortkwam uit een in 1886 opgerichte Engelstalige afdeling van *Les Elèves de Thémis*.[24] De stichting was een rechtstreeks gevolg van de opbloei van de Antwerpse haven in de tweede helft van de 19de eeuw. Hierdoor kwamen heel wat buitenlanders zich te Antwerpen vestigen en ontstonden er kolonies binnen de stadsmuren. Deze loge groepeerde voornamelijk in Antwerpen gevestigde Engelse vrijmetselaars[25] (TYSSENS, J., 2003, 22). (**ill 14**)

[23] Grignard, R., *Korte Historiek van de gebouwen Van Maerlantstraat 31-33 te Antwerpen. Maçonnieke instructie gegeven in de Loge Marnix van Sint Aldegonde*, onuitgegeven typoscript p. 1.

[24] Zie Annex 13.

[25] Dat het werken in een ritus vreemd aan deze die de andere werkplaatsen van het G. O. B. beoefenden soms aanleiding gaf tot heftige debatten moge o.m. blijken uit een aantal polemische tussenkomsten in de Grootloge. Zie o.m. *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 5900 (1900), 257-261: tenue du 20 janvier 1901; 275-277: tenue du 24 février 1901; Id., 5904 (1904), 32-36: tenue du 4 décembre 1904.

ill. 13. Maçonnieke tempel in de Van Maerlantstraat.

W.·. ☐.·. ANGLO BELGE

VALL.·. OF ANTWERP.

Solemn Inauguration of the Working

IN THE ANC.·. AND ACC.·. SCOTTISH RITE

by the Supr.·. Counc.·. of Belgium

on the 11th day of the 9th m.·. 5900, at 2 P. M.

IN THE TEMPLE AT THE RUE VAN MAERLANT, 35.

ORDER OF THE DAY :

1° Opening of the ord.·. working of the ☐.·..

2° Reception of the BBB.·. Visitors and Delegates.

3° Reception of the Supr.·. Counc.·. of Belgium.

4° Reception of the Repr.·. of the foreign mas.·. Authorities.

5° Oath of allegiance.

6° Opening of the working in the Anc.·. and Acc.·. Scot.·. Rite by the Supr.·. Counc.·..

7° Solemn inauguration by the Supr.·. Counc.·..

8° Speech by the Bro.·. Gr.·. Orat.·. of the Supr.·. Counc.·..

9° Closing by the Officers of the ☐.·. " Anglo Belge ".

At 4 P. M. Banquet in the Festival Hall.

v. E. Secr.·..

DAVID PETRIE
W.·. M.·..

ill. 14. Uitnodiging voor de plechtige installatie in 1900 van de Engelstalige loge Anglo-Belge die in 1894 reeds werd opgericht.

CONFÉRENCE MAÇONN∴ UNIVERSELLE

D'ANVERS

du 21e j∴ au 24e j∴ 5e m∴ 5894.

(21 au 24 juillet 1894.)

Le Gr∴ Or∴ et le Sup∴ Cons∴ de Belgique s'étant mis d'accord pour inviter les diverses Obédiences maçonniques du monde à se réunir en Conférence à Anvers, à l'occasion de l'Exposition universelle, la circulaire suivante fut adressée à toutes les autorités maçonniques dirigeantes :

Or∴ de Bruxelles, le 28 février 1894.

GRAND ORIENT DE BELGIQUE	CONFÉRENCE	SUPRÊME CONSEIL DE BELGIQUE
ADRESSE : M. RIAN-NEDGROT NÉGOCIANT rue du Persil, n° 8 BRUXELLES	MAÇONNIQUE UNIVERSELLE	ADRESSE : M. CELPES r. du Marché-aux-Poulets n° 20 BRUXELLES

TT∴ CC∴ FF∴,

Le Gr∴ Or∴ de Belgique et le Sup∴ Cons∴ de ce pays se sont entendus pour inviter les diverses puissances maçonniques à participer à une Conférence universelle ayant pour principal objet de resserrer les diverses Obéd∴ maçonniques du monde.

Notre pays se trouvant sous le rapport maçonnique à l'abri de toute compétition, — le Gr∴ Or∴ et le Sup∴ Cons∴ ayant chacun leur juridiction, de commun accord, parfaitement définie, — nous avons pensé que notre territoire se prêterait particulièrement à une réunion de Délégués des divers Rites maçonniques pratiqués sur la surface du globe.

Nous estimons que l'Exposition universelle d'Anvers, qui s'ouvrira prochainement, fournira une occasion favorable de réunir les Francs-Maçons en une Conférence au cours de laquelle seraient exposées les vues des divers Rites maçonniques sur les questions suivantes :

1° Quel est le but auquel tendent tous les Francs-Maçons?
2° Une Fédération maçonnique internationale est-elle possible?
3° Quelle est l'étendue de l'obligation du secret maçonnique?
4° Réglementation de la bienfaisance maçonnique internationale.

ill. 15. Eerste pagina van het congresboek van het het grootscheeps opgezette Internationaal Vrijmetselaarscongres dat, onder impuls van Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis, georganiseerd werd naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in 1894.

Tot slot zijn voor het Antwerpse maçonnieke leven in de 19de eeuw nog twee evenementen het vermelden waard. In de eerste plaats was er het grootscheeps opgezette Internationaal Vrijmetselaarscongres dat, onder impuls van *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis*, georganiseerd werd naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in 1894 en waaraan delegaties uit Frankrijk, Nederland, Zwitserland, Portugal, Luxemburg en Hongarije deelnamen.[26] Dit congres kreeg tevens de steun van de Opperraad die er wel had op toegezien dat de debatten op het congres beperkt bleven tot vier vooraf opgegeven thema's: Wat zijn de streefdoelen van de vrijmetselarij? Is een internationale maçonnieke federatie mogelijk? Wat is de juiste reikwijdte van maçonnieke verplichting tot geheimhouding en welke vorm zou de internationale maçonnieke liefdadigheid kunnen aannemen (CONSTANT, R., 58)? (ill 15) De maçonnieke historicus R. Grignard toont aan dat heel wat prominente Antwerpse vrijmetselaars fungeerden als drijvende krachten achter de Antwerpse wereldtentoonstellingen van 1885, 1894 en 1930.[27]

Daarnaast werd op 21 augustus 1894, op aanstichten van *Marnix van St. Aldegonde*, de ***Bond van Belgische en Hollandse Grensloges*** in het leven geroepen.[28] Het doel was tot een nauwere samenwerking te komen tussen de Nederlandstalige werkplaatsen in België en de Hollandse loges. Artikel 2 van de statuten gaf aan dat men hiermee niet alleen de vriendschapsbanden wou aanhalen maar ook wou aantonen dat *«voor de Vrijmetselaren gene staatkundige grenzen bestaan»*. Hiertoe zou men elkaar op de hoogte houden van de eigen werkzaamheden, iedere loge zou een vertegenwoordiger aanstellen die voor de andere leden als aanspreekpunt zou gelden en er zou jaarlijks een algemene vergadering georganiseerd worden. Tot aan de Eerste Wereldoorlog vond deze vergadering ook effectief plaats. In 1896 vond de jaarlijkse vergadering plaats in de lokalen van *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* en in 1900 in de lokalen van *Marnix van St. Aldegonde*. Op deze laatste bijeenkomst werden o. m. thema's bespro-

[26] Literatuur: N. N., Conférence Maçonnique Universelle d'Anvers du 21e au 24 jour du 5e mois 5894 (21 au 24 juillet 1894), Bruxelles, P. Weissenbruch, 1894, 92 p.

[27] Zie hierover Grignard, R., "Antwerpen 93" (De Antwerpse Wereldtentoonstellingen van 1885, 1894 en 1930, in *Loge-Info*, Grootloge van België,1993, 2, 14-16)

[28] Zie Annex 14.

ill. 16. Uitnodiging uit 1901 voor de jaarlijkse vergadering van de Bond van Belgische en Hollandse Grensloges.

B O N D

DER BELGISCHE EN HOLLANDSCHE GRENSLOGES.

MAANDAG 20 MEI 1901.

Programma

VAN HET BEZOEK AAN MIDDELBURG.

1e. Aankomst, per stoomtram om 10 ure, te Middelburg. Ontvangst door eene Commissie van de Loge **„La Compagnie Durable."**

2e. Bezoek aan de Sociëteit **„de Vergenoeging"** Groote Markt, alwaar den BB.·. Bezoekers een morgendrank zal worden aangeboden.

3e. Bezichtiging van het Stadhuis, een der schoonste gebouwen in Nederland, in het begin der 16de eeuw in gothischen stijl gebouwd, alsmede van de Oudheidkundige verzameling ten raadhuize.

4e. Beklimming van den Abdijtoren, meestal genoemd »lange Jan," ter hoogte van ruim 87 M. Prachtig panorama van het eiland Walcheren. Gezicht op Blankenberghe en Heyst en bij helder weder op de torens van Antwerpen. Bezichtiging van het Carillon, bestaande uit 41 klokken, onder leiding van den Klokkenist.

5e. Bezoek aan de restauratiewerken van de oude Abdij van Middelburg alsmede bezichtiging van de tijdelijke tentoonstelling van oud Delftsch porselein in de nieuwe Vergaderzaal der Provinciale Staten van Zeeland.

6e. Maaltijd in het **„Hotel de Commerce,"** Stationsstraat, om één ure. Deze wordt geregeld door het bestuur der Vlissingsche Loge.

7e. Wandeling naar den »Buitentuin," waar gelegenheid zal bestaan om een pousse-café te kunnen gebruiken.

8e. Vertrek om 4 ure, uit den Buitentuin, naar het Station waar, om 4,40 een trein richting Roosendaal loopt, voor de BB.·. die voornemens mochten zijn alsdan te willen vertrekken.

De Commissie van de Loge voornoemd:

M. VAN BOVEN.
B. NEELMEIJER.
M. C. ROEST.

ken zoals «*Wat kan de Vrijmetselarij bijdragen tot het bekomen van de Algemeenen Vrede?*» En «*In hoeverre mag of moet de Vrijmetselarij invloed uitoefenen op de algemeene Staatkunde?*» Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kwam er een einde aan de Bond (GRIGNARD, R., «Iets over de Belgische en Nederlandse Grensloges», in *Loge-Info*, Grootloge van België, 1-3). (ill 16)

In de provincie Antwerpen zullen, in de loop van de 19de eeuw, nog twee andere loges werkzaamheden ontplooien, allebei te Mechelen. Op 12 maart 1809 hernam het maçonnieke leven in Mechelen met de oprichting van de loge *La Concorde.*[29] Bij aanvang was er een opvallend nummeriek overwicht van militairen die waarschijnlijk voorheen deel uitmaakten van ambulante militaire loges (INSTALLE, H., 29). In 1819 vierde deze loge haar tiende verjaardag met een groots opgezet feest waarbij de ingang van het gebouw waar deze loge vergaderde met een indrukwekkende ingangspoort versierd werd. Nadien werd het stil rond de werkplaats en doofde zij langzaam uit (INSTALLE, H., 36). Opmerkelijk is wel dan één van de voorzitters van *La Concorde*, J. A. R. della Faille, één van de veertien achtbare meesters was die deel uitmaakten van de raad van beheer van de Grootloge van het Koninkrijk der Nederlanden (INSTALLE, H., 36).

Daarnaast zou er tussen 1835 en 1850 te Mechelen ook een tweede loge werkzaam zijn onder de naam *La Régénération.*[30] Deze werd in 1850, na heel wat schulden gemaakt te hebben, in slaap gesteld (INSTALLE, H., 36). In 1874 werd er vanuit *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* een poging ondernomen om een loge te stichten in het Kempische Herentals.[31] Dit project zou nooit van grond komen.

Net als in de 18de eeuw bleef de Antwerpse vrijmetselarij in de 19de eeuw een stedelijk fenomeen. Op

[29] Zie Annex 15.

[30] Zie Annex 16.

[31] Zie N. N. *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, 1re année (1874), 1re fascicule, 143-144.

ill. 17. De vrouw werd in de 19de eeuw binnen maçonnieke kringen vaak werd voorgesteld als de gevangene van klerikalisme en obscurantisme.

sociologisch vlak onderging zij ingrijpende veranderingen. Waren in de 18de eeuw de adel en hogere militairen nog overheersend in de Antwerpse loges dan ziet men dat ze in de 19de eeuw geleidelijk minderheidsgroepen werden. Tot aan de Belgische onafhankelijkheid bleef de samenstelling van de loges ten opzichte van de 18de eeuw grotendeels ongewijzigd (CLEMENT, F., 1949, I, 59; LEMAIRE, J., 44). In de decennia na de onafhankelijkheid zullen echter achtereenvolgens orangisten, katholieken – waaronder een groot deel van de Belgische adel – en militairen op korte tijd de loges verlaten. Vanaf 1840 zou de opkomende commerciële bourgeoisie binnen de werkplaatsen de dienst gaan uit maken. Daarnaast namen ook de ambtenarij en de vrije beroepen (artsen-advocaten) een belangrijke plaats in de samenstelling der werkplaatsen. Deze evolutie leidde tot een grotere maatschappelijke en politieke betrokkenheid van de loges. Opmerkelijk is dat de loge *la Persévérance* een heuse kunstenaarskolonie tot haar leden mocht rekenen.

De positie van de vrouw binnen de vrijmetselarij bleef in de 19de eeuw ongewijzigd. De loge was een mannenbastion en over de vrouw werd doorgaans neerbuigend en paternalistisch gedaan. Toch is er enige evolutie ten opzichte van de 18de eeuw. De vrouw werd vooral na 1850 onderwerp van reflectie binnen de logemuren. Tyssens merkt hierbij op dat zij binnen maçonnieke kringen in deze periode vaak werd voorgesteld als de gevangene van klerikalisme en obscurantisme. Het denken over de vrouw gebeurde dan ook vaak meer tegen de achtergrond van de strijd tegen de klerikale bemoeienissen dan wel vanuit een overtuiging van gelijkheid tussen de seksen (TYSSENS, J., 2003, 27). (ill 17) Dit blijkt o.m. uit de verslagen van een zitting die de loge *Les Elèves de Thémis* in 1876 aan het vrouwenvraagstuk wijdde. Sommigen broeders van *Les Elèves de Thémis* zagen in een nauwere betrokkenheid van de vrouw bij het maçonnieke gebeuren een wapen in de strijd tegen de katholieke kerk en het ultramontanisme. Men dacht zelfs luidop aan het oprichten van een soort Derde Orde, in navolging van de Franciscanen, waarvan de vrijmetselaarsvrouwen lid zouden kunnen worden. De meningen van de Antwerpse broeders waren echter verdeeld maar uit hun discussies bleek in ieder geval een weinig emancipatorisch vrouwbeeld. Van enig gelijkheidsdenken over man en vrouw was in de 19de-eeuwse loges zeker geen sprake (DENECKERE, G. , 123).

Hoewel de 19de-eeuwse vrijmetselarij eerder de neiging vertoonde om op de eigen nationale ruimte terug te plooien bleef het kosmopolitische element in de Antwerpse vrijmetselarij aanwezig. Dit uitte zich o.m. in de oprichting van specifieke loges voor bepaalde buitenlandse entiteiten voornamelijk van Duitse en Britse origine en in de voorzichtige rekrutering binnen het Antwerpse Joodse milieu (TYSSENS, J., 2003, 31). Omstreeks het midden van de 19de eeuw vindt men de eerste vermelding van de inwijding van Joden in de Antwerpse loges. Zo zou *La Persévérance* in 1847(48) drie Keulse Joden inwijden als

reactie tegen de weigering van de Duitse vrijmetselarij om Joden in haar rangen op te nemen (De Schampheleire, M., 1986-87, I-152; Tyssens, J., 2003, 94). Naar het einde van de 19de eeuw zal het antisemitisme zich ook meer en meer in onze contreien manifesteren en ziet men in de antimaçonnieke beweging de eerste tekenen opduiken van de Judeo-maçonnieke complottheorie. Zo verscheen in 1887 te Brugge een brochure onder de titel *Judaïsme et Franc-Maçonnerie. La Franc-Maçonnerie est-elle d'origine juive*? En in Turnhout zal in dezelfde periode een ander anti-joods maçonniek pamflet verschijnen onder de hoofding *Jodendom en Vrijmetselarij*. Het spreekt voor zich dat deze evolutie niet onopgemerkt kon voorbijgaan in de Antwerpse loges. In 1898 zal in *Marnix van St. Aldegonde* een opgemerkt bouwstuk worden opgeleverd door broeder Uytterhoeven getitteld *Drumond tegen het Jodendom en tegen de Vrijmetselarij* waarin het antisemitisme van de schrijver Drumond aan de kaak werd gesteld. Eerder had dezelfde loge haar felicitaties gestuurd aan Emile Zola voor de publicatie van zijn pamflet *J'accuse* in de Dreyfus zaak die eveneens gezien werd als een uiting van Jodenhaat (De Schampheleire, M. , 1986-87, I-254-255).

Een ander merkwaardig incident betreffende kosmopolitisme en fundamentele gelijkheid onder de broeders deed zich voor in 1864 tijdens een zitting van *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis*. Op 7 september van dat jaar zouden 5 Amerikaanse hogere officieren, die bij een eerder bezoek aan de Antwerpse haven ingewijd werden, hun loonsverhoging tot gezel ontvangen. Een van de bezoekers die zich die avond had aangemeld was een zwarte zeeman uit St. Domingo die tot de bemanning behoorde van het schip van één van de officieren die zijn bevordering zou ontvangen. De zwarte broeder werd hartelijk ontvangen door de Antwerpse vrijmetselaars maar de Amerikaanse vrijmetselaars maakten prompt bezwaar tegen zijn aanwezigheid. De middenkamer werd in allerheil samengeroepen om zich te buigen over de vraag «*Zijn alle mensen gelijk van het ogenblik dat zij vrij geboren en van goede zeden zijn*?» Het antwoord was unaniem positief en de Amerikaanse broeders werd meegedeeld dat het hier om een principe van elementaire broederlijkheid ging. Volgens De Schampheleiere, die het verhaal aanhaalt, zouden de Amerikanen geantwoord hebben: «God damn your principles» en resoluut de tempel verlaten hebben (De Schampheleire, M., 1986-87, I-153).

Tot in het midden van de 19de eeuw was de voertaal binnen de Antwerpse loges exclusief het Frans zelfs gedurende de Hollandse overheersing (van Brabant, P., 2003, 152). Het is trouwens opvallend dat er onder Hollands bewind door de Belgische /Antwerpse loges weinig of geen vriendschappelijke banden werden onderhouden met de werkplaatsen uit het Noorden daar waar dit wel gebeurde met sommige Franse loges. Van Brabant maakt zelfs melding van het feit dat enkele Belgische werkplaatsen aan hun leden de verplichting oplegden dat er in de loge voortaan geen «vreemde» taal (Nederlands) mocht gesproken worden (van Brabant, P., 2003, 82). Het Frans bleef de taal van de cultuurelite en dus ook van de loges. Met de intrede van de kleinere vlaamssprekende burgerij in de werkplaatsen wilde dit al wel eens voor enig ongemak zorgen maar uit de logearchieven blijkt dat dit met het nodige broederlijke begrip werd opgelost (Vervliet, R. 162-163). Pas vanaf 1860 begint er binnen de Antwerpse maçonnieke kringen interesse te groeien voor de Vlaamse zaak voornamelijk, zo concludeert Vervliet in zijn studie terzake, om pragmatische redenen. Ter versterking van de oppositie tegen het klerikalisme wou men immers de clerus in de taal van het volk kunnen bestrijden. De verandering van het kiesstelsel in 1848 had met zich meegebracht dat er een nieuwe omvangrijke groep van Nederlandstalige middenklassers was ontstaan die voor deze strijd diende gewonnen te worden (van Brabant, P., 2003, 155, 157;Vervliet, R. 165).

Het eerste actieterrein waar de strijd voor de vernederlandsing werd gestreden was het onderwijs. Al in 1873 vindt men in de verslagen van zowel *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* als van *Les Elèves de Thémis* de eis tot vernederlandsing van het onderwijs terug. Voorlopig kwam het echter niet tot gecoördineerde acties (Vervliet, R. 166). Daarna ziet men in de Antwerpse loges, en dit voor het eerst in Vlaanderen, een voorzichtige aanzet om ook binnen de tempelmuren in het Nederlands te gaan wer-

ill. 18. 19de-eeuws vaandel van de loge Marnix van St. Aldegonde.

ken. In 1875 besloot *Les Elèves de Thémis* om in het Nederlands te arbeiden. Zoals eerder aangehaald zou deze loge ook in de toekomst een belangrijke rol spelen in de Antwerpse politiek en de Vlaamse beweging (VAN BRABANT, P., 2003, 158-159; VERVLIET, R. 166-167). Ze liet zelfs een pamflet drukken met haar standpunten betreffende het gebruik der talen in België.[32] Uiteindelijk zal deze beweging in het laatste kwart van de eeuw culmineren in de creatie van de loge Marnix van St. Aldegonde, de eerste exclusief Nederlandstalige werkplaats in België. (ill 18) In de strijd voor de vervlaamsing van de vrijmetselarij in Vlaanderen zal Antwerpen ook daarna een voortrekkersrol blijven spelen. Toch merkt P. Van Brabant op dat gedurende de gehele 19de eeuw de meerderheid van de Vlaamse vrijmetselaars het de meest natuurlijke zaak vond dat de logewerkzaamheden in de Franse taal gevoerd werden. Blijkbaar had men meer moeite met de promotie van de Vlaamse taal binnen dan buiten de tempelmuren(VAN BRABANT, P., 2003, 153). De Vlaamse zaak zou dan ook nog voor lange tijd een regelmatig terugkerend discussieonderwerp in de Antwerpse loges vormen.

Op levensbeschouwelijk vlak ziet men dat vanaf het begin van de 19de eeuw vooral de lagere clerus openlijk begint te ageren tegen de vrijmetselarij. Een onmiddellijk gevolg hiervan is dat men na 1806 geen clerici meer in de ledenlijsten van de loges terugvindt.Vanaf de jaren 20 begint ook Rome de strijd tegen de vrijmetselarij op te voeren. Zo zullen zowel Paus Pius VII (1821) als de Pausen Leo XII (1825) en Pius VIII (1829) veroordelingen tegen de vrijmetselarij afkondigen. De meest virulente aanval kwam er echter onder Gregorius XVI toen deze op 15 augustus 1832 de bul «Mirari Vos» uitvaardigde tegen het politieke liberalisme en het indifferentisme, waarmee hij vrijmetselarij bedoelde. Ook onder Paus Pius IX zouden er in de 19de eeuw nog veroordelingen volgen van wat Rome omschreef als «de geheime sekten» waarmee de facto de vrijmetselarij bedoeld werd. De laatste officiële veroordeling vanuit Rome

[32] N. N., *Over het gebruik der talen in België*, s. l. (Antwerpen), Les Elèves de Thémis (Zie N. N., *Catalogue de la Bibliothèque du Suprême Conseil de Belgique*, Bruxelles, M. Weissenbruch, 1906, N – Travaux profanes des Loges et Chapitres: 86.)

kwam er in 1884 met de encycliek «Humanum genus» van Paus Leo XIII (POMA, K. ,51; 53-54).

Binnen de tempelmuren, waar men in het eerste kwart van de 18de eeuw nog steeds werkte in een 18de-eeuwse sfeer die doordrongen was van een theïstische – minstens deïstische - religiositeit, reageerde men verrast op de reacties van de clerus (CLEMENT, F., 1949, I, 36; 78; DE SCHAMPHELEIRE, M. , 1986-87, I-79, 95; LEMAIRE, J., 44-45; 54-55; VAN BRABANT, P., 2003, 89; VAN DEN ABEELE, A., 84). Toch geeft Tyssens in zijn studie over de Antwerpse vrijmetselarij aan dat vanaf het begin van de 19de eeuw ook het meer radicale verlichtingsdenken doorbrak in de Antwerpse werkplaatsen (TYSSENS, J., 2003, 35; 39). Tot aan de Belgische onafhankelijkheid zou de vrijmetselarij echter geen echt antiklerikale of politiek getinte standpunten innemen. De meeste loges werden in de Franse en Hollandse tijd nog bevolkt door vrijmetselaars van katholieke signatuur (LEMAIRE, J., 36-37; 44-45; VAN BRABANT, P., 2003, 89; VAN DEN ABEELE, A., 86). Nog in 1829 werd in de loge *Les Amis du Commerce* een inwijding uitgesteld omdat de kandidaat beweerde niet in een God te geloven (TYSSENS, J., 2003, 93).

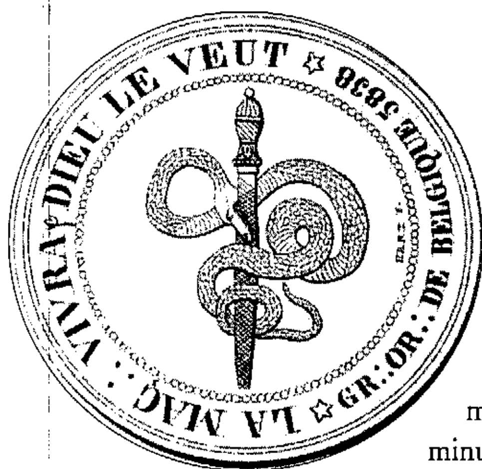
Een keerpunt kwam er in 1837 wanneer ook het Belgische episcopaat, onder impuls van Kardinaal Sterckx zich met een herderlijk schrijven tegen de vrijmetselarij gaat keren. In januari 1838 werd deze brief in alle Belgische parochies vanaf de kansel voorgelezen. Een onmiddellijk gevolg hiervan was dat vooral vanaf 1840 het merendeel der katholieke vrijmetselaars de loges voorgoed verliet (LEMAIRE, J., 50; (POMA, K., 78-79). Met hen verliet ook de adel, in België doorgaans van katholieke signatuur, de loges (CLEMENT, F., 1949, I, 120). Lemaire meent dat ook de antimaçonnieke literatuur, genre Barruel, hierin haar aandeel had. Deze poneerde immers dat de vrijmetselarij een revolutionair project voorstond met als doel ondermeer het neerhalen van de oude adellijke privileges (LEMAIRE, J., 36). Opmerkelijk is daarenboven dat het herderlijk schrijven aan de Belgische clerus samenviel met het exploderen van het monsterverbond tussen katholieken en liberalen. Poma meent dat het schrijven van de Belgische bisschoppen vooral was ingegeven door de wens van het episcopaat om alle katholieken, zowel filosofisch als politiek, terug op één lijn te krijgen. Vanuit liberale hoek werd deze zet gezien als een uiting van «klerikalisme» waarmee bedoeld werd dat de clerus niet alleen op het geestelijke maar ook op het wereldlijke domein haar macht wenste te vestigen en bestendigen. Voor de liberale burgerij was dit onaanvaardbaar en vond men, zoals de liberaal en vrijmetselaar Verhaegen het ooit verwoordde, dat de pastoor best baas mocht zijn binnen zijn kerk maar niet op het stadhuis (POMA, K. ,78-79).

De Antwerpse loges kregen hierdoor, mede onder invloed van verlichte en liberale ideeën, vooral na 1850 meer en meer een militant antiklerikaal karakter[33] (DE SCHAMPHELEIRE, M. , 1986-87, I-82; TYSSENS, J., 2003, 27, 34; POMA, K., 78-79; VAN BRABANT, P., 2003, 98; 101-102). Dit werd nog in de hand gewerkt door het feit dat de kerkelijke overheid aan de plaatselijke clerus opdroeg om aan vrijmetselaars de sacramenten te weigeren (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-92; LEMAIRE, J., 56). Tyssens vond in maçonnieke bronnen geen enkele indicatie dat de laatste sacramenten of een kerkelijke begrafenis aan een lid van één van de Antwerpse loges zouden dan geweigerd zijn (TYSSENS, J., 2003, 99). Ondanks de antiklerikale geest in de loges waren er werkplaatsen die nog gedurende enige tijd contact zouden houden met de lagere geestelijkheid in het kader van de beoefening van de liefdadigheid. Zo ziet men dat de Antwerpse loge *La Persévérance* in 1847 nog 400 francs overmaakte aan de Deken van Tielt om uit te delen aan de behoeftigen (CLEMENT, F., 1949, I, 137).

Antiklerikalisme betekende echter niet meteen a-religiositeit en massale geloofsafval onder de 19de-eeuwse Antwerpse vrijmetselaars. Tyssens wijst in dit verband op het feit dat nog lang na de kerkelijke veroordeling van 1837 zelfs de meer radicale elementen binnen progressieve loges, zoals *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis*, hun spiritualiteit blijven beleven binnen het traditionele kosmologische kader van opperwezen, onsterfelijkheid van de ziel en een hiernamaals (TYSSENS, J., 2003, 109).

---

[33] Over de ontwikkeling van het antiklerikalisme in de Belgische loges zie o. m. Liagre, G., "Protestants en maçonniek antiklerikalisme in België 1870-1900", in *Ars Macionica*, 13 (2003), 155-174);

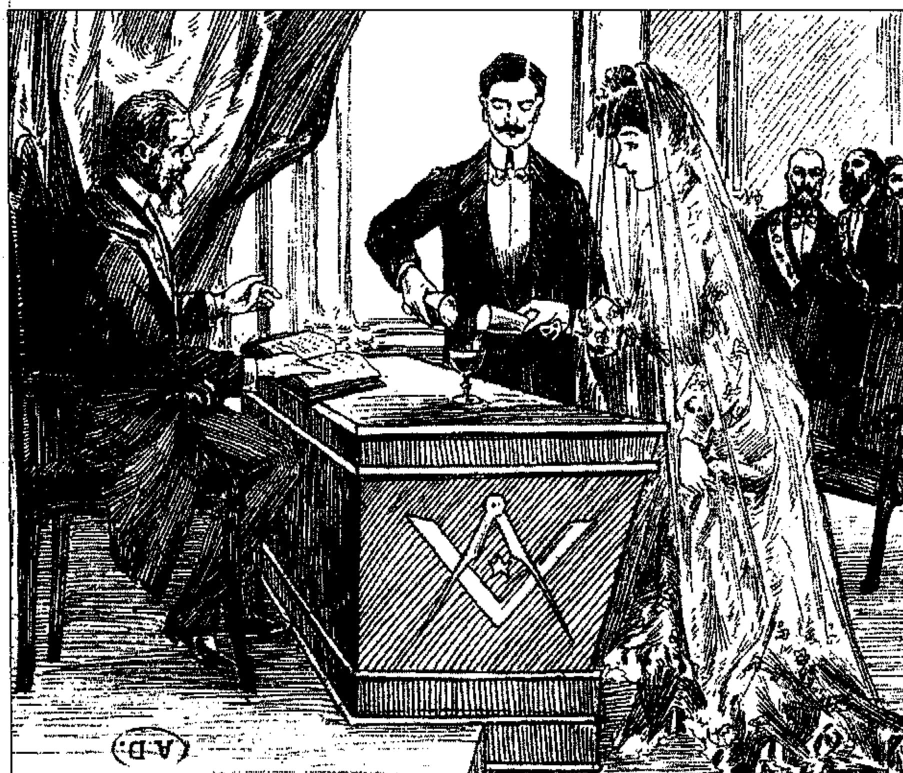

ill. 19. De voorzijde van de gelegenheidsmunt die het Grootoosten in 1838 uitgaf als reactie op het herderlijk schrijven van de Belgische bisschoppen met achteraan in minuscule lettertjes de duidelijk theïstisch geïnspireerde tekst van de «maçonnieke percepten».

Een voorbeeld hiervan is de gelegenheidsmunt die het Grootoosten in 1838 uitgaf als reactie op het herderlijk schrijven van de Belgische bisschoppen met vooraan het provocerende motto «*La Maç[onnerie] vivra – Dieu le veut*» en achteraan in minuscule lettertjes de duidelijk theïstisch geïnspireerde tekst van de «maçonnieke percepten» die begint met de formule «*Adore le Gr[and] Arch[itecte] de l'Uni[vers].*» (VAN BRABANT, P., 2003, 103-104). (ill 19)

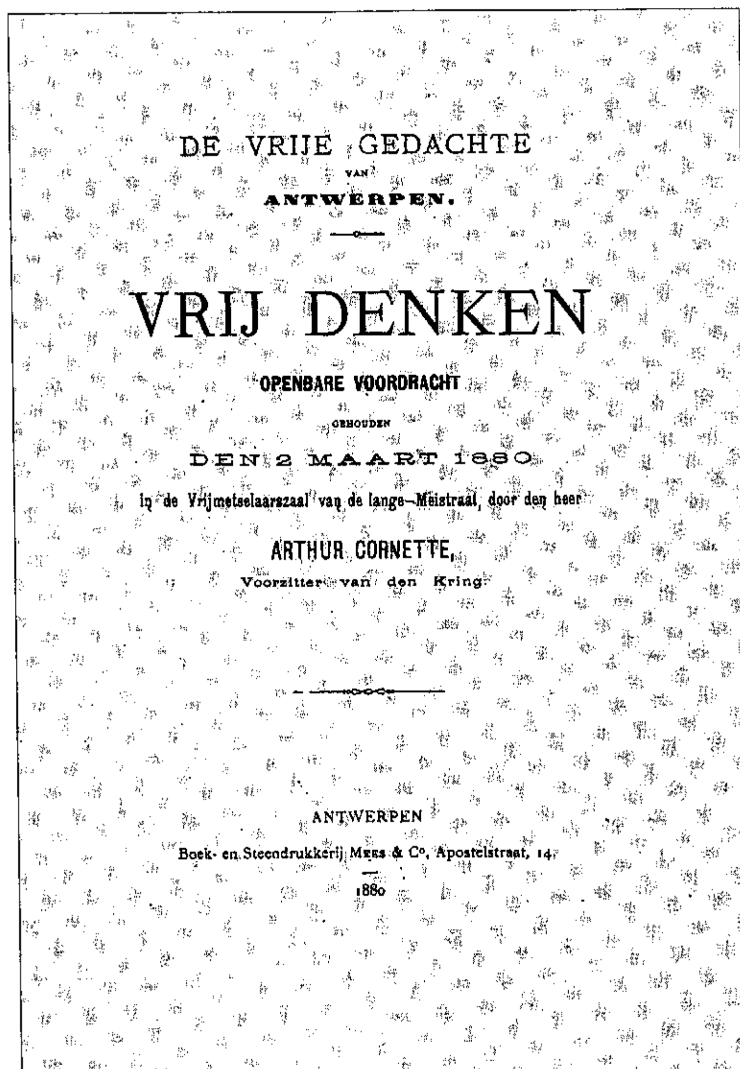
De polarisatie tussen kerk en vrijmetselarij had wel tot gevolg dat heel wat gelovige vrijmetselaars hun geloofsstandpunt herzagen en een onderscheid gingen maken tussen het instituut «kerk», dat ze verwierpen, en de christelijke leer die ze, vaak onder de noemer van een «primitief Christendom» bleven aanvaarden (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-91-92). Een indirect gevolg was dat men binnen de loges, in navolging van wat in Frankrijk gebeurde, een eigen systeem van «rites de passages» ging invoeren. Op deze wijze ontstonden geëigende maçonnieke rituelen om geboorte, puberteit, huwelijk en dood binnen vrijmetselaarskringen te vieren. Een voorbeeld hiervan is het maçonnieke doopsel met als aandenken voor het kind een gegraveerd zilveren truweeltje waarvan men vanaf 1840 sporen in de archieven van *La Persévérance* terugvindt (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-94). M.De Schampheleire merkt op dat men hier voor één van de eerste stappen naar de secularisatie van de overgangsriten staat (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-94). (ill 20)

Vanaf 1854 evolueerde de spirituele beleving binnen de Belgische loges geleidelijk aan van het eerder aangehaalde «primitieve christendom» naar een religieus rationalisme en agnosticisme waarbij het mysterie het moest afleggen tegen de rede. Deze ontwikkeling werd in de hand gewerkt door de vele dis-

ill. 20. 19de-eeuwse illustratie van een maçonniek huwelijksritueel.

ill. 21. Voorbeeld van een pamflet met een voordracht die in een Antwerpse loge gehouden werd omtrent het vrije denken.

DE VRIJE GEDACHTE

VAN

ANTWERPEN.

VRIJ DENKEN

OPENBARE VOORDRACHT

GEHOUDEN

DEN 2 MAART 1880

in de Vrijmetselaarszaal van de lange–Meistraal, door den heer

ARTHUR CORNETTE,

Voorzitter van den Kring.

ANTWERPEN

Boek- en Steendrukkerij Mees & Co, Apostelstraat, 14.

1880

cussie over levensbeschouwelijk en godsdienstige onderwerpen die mogelijk waren na de afschaffing van art. 135 van het reglement van het Grootoosten (De Schampheleire, M., 1986-87, I-141). Het was de eerste stap in een ontwikkeling die uiteindelijk, in het laatste kwart van de 19de eeuw, zou leiden tot een hoofdzakelijk a-religieuze en atheïstische getinte vrijmetselarij (De Schampheleire, M., 1986-87, I-143). In de Antwerpse loges sympathiseerde men openlijk met het «vrije denken».[34] Dit blijkt onder meer uit de publicatie in 1858 van een bouwstuk opgeleverd door één van de leden van *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* onder de veelzeggende titel *Iets over de vrijheid van Onderzoek*.[35] (ill 21) Tekenend voor deze evolutie was het feit dat het Grootoosten van België in 1872 het gebruik van de bijbel en de aanroeping «ter ere van de Opperbouwmeester van het Heela» uit haar statuten schrapte (De Schampheleire, M., 1986-87, I-190). Deze houding zou haar op termijn isoleren binnen de internationale reguliere vrijmetselarij en haar in fine haar erkenning door de Engelse Grootloge kosten. Katalysator in dit proces was, volgens De Schampheleire, de heksenjacht die de katholieke kerk tegen de vrijmetselarij voerde en die aan de verschillende fracties binnen de loges een gemeenschappelijke vijand gaf (De Schampheleire, M., 1986-87, I-154). Vooral in de tweede helft van de 19de eeuw, en dit tot aan de Eerste Wereldoorlog, zou de sterk antimaçonnieke houding van de katholieke kerk in combinatie met de antiklerikale vrijzinnigheid binnen maçonnieke milieus leiden tot een verregaande verzieking van de verhouding tussen beide.[36]

Een van de gevolgen van het antiklerikalisme binnen de loges was dat de Belgische vrijmetselarij openlijk strijd ging voeren voor de secularisatie van de samenleving zo o. m. door te ijveren voor de secularisering van het onderwijs en de zorgsector, burgerlijke begrafenissen en secularisatie van de kerkhoven

[34] Zo waren verschillende Antwerpse vrijmetselaars betrokken bij de oprichting van de plaatselijke afdeling van de vrijdenkerskring *"La Libre Pensée"*. Zie hierover o. m. Grignard, R. , "De Belgische vrijmetselarij en de Vrijzinnigheid. ", in *Jaarboek V. Z. W. Trigonum Coronatum-Studiekring*, 11 (2003), 119-136.

[35] Van Oosterzee, *Iets over vrijheid van onderzoek door Br[oeder] Van Oosterzee*, Les Amis du Commerce et la Persévérance réunis, s. l. (Antwerpen), 1858 (Zie N. N. , *Catalogue de la Bibliothèque du Suprême Conseil de Belgique*, Bruxelles, M. Weissenbruch, 1906, N – Travaux profanes des Loges et Chapitres: 86.)

[36] Zie hierover o. m. Tyssens, J., "Adorateurs du diable – Over vrijmetselaars en levensbeschouwing", in Tyssens, J. (Red), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004/ Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 91-111.

en de afschaffing van de godsdienstige eed (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-154-157). Vanaf 1878 zal er in België voor het eerst een homogene liberale regering aan de macht komen. Deze bestond bijna uitsluitend uit vrijmetselaars en zou regeren tot 1884 om vervolgens plaats te maken voor een homogeen katholiek kabinet dat bijna 30 jaar onafgebroken zijn stempel op het politieke leven zou drukken. In de liberale regeerperiode werd het begin gemaakt van een ambitieus programma tot secularisering van de Belgische samenleving.

Een eerste belangrijke actieterrein van de Antwerpse loges betrof de onderwijssector. In 1860 stuurde *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* een rapport naar het Grootoosten waarin ze pleitte voor een collectieve studie en acties ten voordele van verplicht, kosteloos en gelaïciseerd onderwijs. Ze trokken hierbij vooral van leer tegen de verplichte godsdienstlessen in de openbare scholen (TYSSENS, J., 2003, 145-146). In 1883 publiceerde zij opnieuw een pamflet over deze kwestie.[37] In 1872 werd met maçonnieke steun de «Schoolpenning» in het leven geroepen. Deze had tot doel hulp te verlenen aan het lekenonderwijs (TYSSENS, J., 2003, 148-149). In 1873 kwam met behulp van de opbrengsten van deze schoolpenning te Antwerpen een «Beroepsschool voor meisjes» tot stand. Via de «Kring voor opvoeding en onderwijs» verleende *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* daarnaast financiële steun via een reeks van studiebeurzen ten behoeve van de leerlingen van deze school. Dit feit wekte de woede van de plaatselijke clerus. Deze zal de Antwerpenaren zo tegen het initiatief ophitsen dat de politie verplicht was de onderwijzeressen van de beroepsschool bij het in en uitgaan van de school te beschermen (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, III-117). Opvallend is wel dat men bij al deze onbaatzuchtige projecten toch ook de eigen sociale groep niet vergat. Zo werd er door de leden van *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis*, die doorgaans behoorden tot de Franssprekende liberale Antwerpse kringen, op gehamerd dat in de eventueel op te richten betalende lekenscholen de studie van het Frans centraal zou staan. Dit laatste sloot niet uit dat ook zij voorstanders waren van gratis onderwijs (TYSSENS, J., 2003, 148-149). In de periode 1880-1884 zullen de Antwerpse loges actief campagne voeren tijdens de eerste schoolstrijd voor de hervorming en democratisering van het lager onderwijs (POMA, K., 80).

Een ander belangrijk strijdpunt, vooral in het laatste decennium van de 19de eeuw, betrof het doorbreken van het katholieke monopolie in de zorgsector voornamelijk van ziekenhuizen en bejaardeninstellingen. Zo ondernamen zowel *Les Elèves de Thémis* als *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* in de loop van 1883-1884 pogingen om het bestuur van het Gesticht «Bogaerts-Torfs» in lekenhanden te krijgen. De achterliggende reden was dat men vrijzinnige patiënten wou vrijwaren van de in deze instellingen aanwezige druk vanwege de katholieke geestelijkheid. Vanaf 1889 zal de Antwerpse arts en vrijmetselaar Modeste Terwange, lid van *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis*, zich opwerpen als voorvechter voor deze zaak. Hij slaagde er ondermeer in de nonnen in het Gesticht «Joostens» te Brecht te laten vervangen door leken wat hem in de volksmond de bijnaam «De nonnenvreter» opleverde (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-247-248).

De strijd om de secularisatie van de kerkhoven verliep in Antwerpen enigszins anders dan in andere Vlaamse steden, zoals Gent, waar door vrijmetselaars geijverd werd voor volledig gemeenschappelijke begraafplaatsen waar zowel gelovigen als ongelovigen begraven konden worden. De Antwerpse vrijmetselaars namen er genoegen mee dat op de gewone kerkhoven per levensbeschouwing een eigen afgebakende ruimte voorzien werd. Tyssens meent hierin de invloed van de Joodse gemeenschap te herkennen die een trend gezet had door dienaangaande al praktische afspraken met het Antwerpse Stadsbestuur te maken. Opmerkelijk is ook dat er zich te Antwerpen op de kerkhoven een heuse maçonnieke grafar-

[37] N. N., *Rapport sur l'instruction obligatoire*, s. l. (Anvers), 1883, Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis. (Zie N. N., *Catalogue de la Bibliothèque du Suprême Conseil de Belgique*, Bruxelles, M. Weissenbruch, 1906, Travaux profanes des Loges et Chapitres – 86.)

chitectuur ontwikkelde waarbij men zijn toebehoren tot het maçonnieke en vrijzinnige gedachtegoed duidelijk toonbaar wilde maken (TYSSENS, J., 2003, 102-103).

Op het einde van de 19de eeuw ziet men volgens De Schampheleire dat de Belgische vrijmetselarij op levensbeschouwelijk vlak, na een periode van antiklerikalisme en antireligiositeit, uiteindelijk zal evolueren in de richting van een geëmancipeerde vrijzinnigheid[38] (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-231-232). De eerste tekenen hiervan manifesteerden zich opnieuw op het vlak van de verdere secularisering van de «rites de passages». Zo beslist de loge *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* vanaf 1884 tot het terug invoeren van de «adoptiefeesten» waarbij kinderen van vrijmetselaars vanaf de leeftijd van 11 jaar, in een soort rituele zitting, in het bijzijn van beide ouders, konden worden opgenomen als «aangenomen kinderen» van de loge bij wijze van puberteitsrite (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-231-233). Anders dan voorheen was de achterliggende gedachte niet een zich af zetten tegen de kerkelijke traditie van het vormsel maar wel op een positieve wijze te voorzien in een alternatief dat op een verantwoorde wijze beantwoordde aan de natuurlijke behoefte van een overgangsrite.

In de loop van de 19de eeuw zal de Belgische vrijmetselarij ook manifest kiezen voor politiek engagement. Met het *Projet de Réforme Maçonnique* dat in 1839 door de Bergense loge *La Parfaite Union* aan het Grootoosten werd voorgelegd, werd voor het eerst de discussie betreffende de actieve tussenkomst van de vrijmetselarij op het politieke forum officieel op de agenda gezet (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-106). Cruciaal hierbij was enerzijds de episcopale veroordeling van 1837 en anderzijds de afschaffing in 1854 van het fameuze artikel 135 uit de statuten van het Grootoosten van België dat formeel alle discussies over godsdienst en politiek in de loge verbood (LEMAIRE, J., 57). Men kan zich daarbij de vraag stellen of er in de loges van het Grootoosten van België in de periode voor 1854 nooit politieke discussies plaats vonden. Zeker wel, maar de Belgische vrijmetselaars bedienden zich van een Jezuïetentruukje om het bestaande verbod te omzeilen. Wanneer politieke of godsdienstige thema's in de loge aan bod kwam ontdeden de aanwezige broeders zich van hun cordons en schootsvellen en werd er verder gedebatteerd alsof er niets aan de hand was. Zo kon niet beweerd worden dat «in de loges» aan politiek gedaan werd (VAN BRABANT, P., 2003, 105).

Het bleef echter niet bij woorden (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 53). De 19de-eeuwse Belgische vrijmetselarij was immers van mening dat zij een actieve politieke rol diende te spelen in het maatschappelijke debat. In een aantal gevallen nam zij standpunt in hangende politieke discussies o. m. in de strijd voor de hervorming en laïcisering van het onderwijs[39], in de strijd tegen privatisering van het beheer van de «goederen der armen»: de zogenaamde Kloosterwet[40] en in de strijd voor het algemeen kiesrecht[41]. Zij spoorde haar leden aan om zich achter haar standpunt te scharen, maar trad niet alsdusdanig op de voorgrond in de publieke sfeer (TYSSENS, J. , 2003, 40). Grignard wijst erop dat de poli-

---

[38] Hiermee doelt De Schampheleire op het feit dat de vrijzinnigheid zoals deze door vrijmetselaar beleefd wordt zich niet per se dient af te zetten tegen Kerk en Godsdienst doch perfect totaal los daarvan een zelfstandig bestaan kan leiden.

[39] Zo waren heel wat Antwerpse broeders betrokken bij de stichting en werking van de Antwerpse verenigingen *"De Schoolpenning"* en de *"La Ligue de l'Enseignement"* die opgericht werden ter bevordering van het Antwerpse officiële onderwijs. Zie hierover o. m. Tyssens, J. & H. Van Daele, "Orde, zorg en spaarzaamheid. Vrijmetselarij en onderwijs", in Tyssens, J. (Red), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004/ Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 143-159. Voor verdere lectuur zie: De Schampheleire, M., *Geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij sinds 1830. 150 jaar Grootoosten van België*, Brussel, G. O. B. , 1986-87, III-87-178.

[40] Voor verdere lectuur zie: De Schampheleire, M., *Geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij sinds 1830. 150 jaar Grootoosten van België*, Brussel, G. O. B. , 1986-87, I-149-152.

[41] Voor verdere lectuur zie: De Schampheleire, M., *Geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij sinds 1830. 150 jaar Grootoosten van België*, Brussel, G. O. B. , 1986-87, III-17-44.

tieke actie van het Grootoosten zich voornamelijk concretiseerde door het aanbrengen van relevant geachte politieke en maatschappelijke kwesties die in de afzonderlijke werkplaatsen konden besproken worden (GRIGNARD, R. , *De Belgische Vrijmetselarij en de Politiek*, onuitgegeven typoscript, 2). Vaak werden de standpunten die hiervan het gevolg waren met verve verdedigd door individuele vrijmetselaars die een politiek mandaat hadden. Zij deden dit echter uit eigen naam nooit als vertegenwoordiger van de vrijmetselarij.

Sommige loges gingen op een meer gecoördineerd manier te werk en trachtten politieke invloed uit te oefenen door het oprichten van allerlei profane verenigingen die als drukkingsgroep konden worden ingezet. Er werd wel over gewaakt dat door buitenstaanders nergens een directe link met de vrijmetselarij kon gelegd worden. Zo zullen door verschillende loges, naar aanleiding van de verkiezingen, locale kiesverenigingen opgericht worden. Men stelt ook vast dat naar het einde van de 19[de] eeuw, na de oprichting van de socialistische partij, de klemtoon binnen de loges meer op het liberale gedachtegoed kwam te liggen. Tekenend is dat Goblet d'Alviella in zijn openingsrede als Grootmeester er in 1884 aan herinnerde dat «*alle door de liberale partij tot stand gebrachte grote hervormingen tot rijpheid kwamen in de schaduw van onze Tempels*» (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-145).

Het laat zich denken dat één en ander niet bevorderlijk was voor de eensgezindheid binnen de tempelmuren en dat de discussies tussen broeders van liberale en socialistische strekking soms hoog opliepen (VAN BRABANT, P., 2003, 108). Als men de maçonnieke historicus Clement mag geloven, maakte vooral de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij te Antwerpen op 15 augustus 1885 een einde aan de opgeklopte politieke agitatie en het getouwtrek binnen de werkplaatsen. Vele sociaal geëngageerde vrijmetselaars vonden in deze nieuwe politieke partij een meer geschikte uitlaatklep en discussieforum voor hun maatschappelijk engagement dan binnen de tempelmuren (CLEMENT, F., 1948, II, 97). Ook De Schampheleire stelt vast dat de politieke macht van de Belgische vrijmetselarij sterk moest inleveren vanaf het midden van de jaren 80 van de 19de eeuw. Als voornaamste oorzaken hiervan ziet hij: de politieke nederlaag van het liberalisme waardoor België vanaf 1884 gedurende meer dan 30 jaar onafgebroken door de Katholieke partij zal geregeerd worden, het ontstaan van de Belgische Werkliedenpartij en het invoeren van het algemeen meervoudig stemrecht (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-226; 237).

Hoe zat het in de Antwerpse loges? Ook zij verlieten na 1830 hun a-politieke houding. In 1856 was *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* één van de drie loges die aan het Grootoosten de vraag stelde of het, in navolging van de hervorming van art. 135, de loges was toegestaan om hun leden rekenschap te vragen over hun (politieke) standpunten en mandaten in het profane leven. Op deze vraag werd door het Grootoosten bij decreet van 1 maart van hetzelfde jaar positief geantwoord. Zij stelde formeel dat het zelfs de plicht was van loges om toezicht uit te oefenen op daden in het publieke leven van de leden die politieke mandaten uitoefenden. De uitvoering hiervan bleef echter dode letter (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-135-138; LEMAIRE, J., 58; POMA, K. , 79;VAN BRABANT, P., 2003, 105). Net zoals vele andere Belgische werkplaatsen werden de Antwerpse werkplaatsen oorden van politiek debat voor liberale, en in mindere mate socialistische, hervormingsgezinden (CLEMENT, F., 1948, II, 96; TYSSENS, J., 2003, 42;).

De voorbeelden in de archieven zijn legio. In februari 1846 hield de Antwerpse vrijmetselaar Emile Grisar een opgemerkte voordracht voor de loge *La Persévérance* waarbij hij de Antwerpse vrijmetselaars tot meer politiek en sociaal engagement opriep. De voorstellen van Grisar werden met enthousiasme onthaald en door de werkplaats ook aan de andere loges overgemaakt (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-113). Dat deze suggesties niet in dovemansoren vielen moge blijken uit het feit dat een aantal jaren later in Antwerpen, met de steun van de Antwerpse vrijmetselaars, «De Geuzenbond» werd opgericht die zich richtte tot ontevreden liberale kiezers. Daarnaast zouden in het laatste kwart van de 19de eeuw een aantal Antwerpse vrijmetselaars, die zich verenigd hadden in de «Vlaamse Vrijzinnige Vereniging»,

ill. 22. Wanneer in 1872 Gent door ernstige overstromingen geteisterd werd zouden de broeders van Les Elèves de Thémis, einde 1872 begin 1873, een aantal benefietconcerten organiseren om de noodlijdende bevolking financieel te steunen.

LOGE MAÇONNIQUE LES ÉLÈVES DE THÉMIS

GRAND CONCERT
PHILANTHROPIQUE
ORGANISÉ AU PROFIT DE
VICTIMES DE L'INONDATION
DE GAND

le SAMEDI 25 JANVIER 1873, à 8 heures du soir

Mesdemoiselles L. SINGELÉE et L. LEMAIRE, de Messieurs DE KEGHEL, CONTE, LASVIGNE, LABAT et DUBOUCHET, Artistes du Théâtre-Royal d'Anvers, et de M. BONZON, hautbois.

PROGRAMME

1re PARTIE 2e PARTIE

PRIX DU BILLET : 2 FRANCS

een eigen krant «*De Kleine Gazet*» oprichten ter bevordering van het liberale Vlaamse en vrijzinnige gedachtegoed dat de vereniging voorstond.[42] Deze krant, die na enige tijd versmolt met het blad «De Koophandel» zou later «De Nieuwe Gazet» worden (GRIGNARD, R., *De Belgische Vrijmetselarij en de Politiek*, onuitgegeven typoscript, 2; GRIGNARD, R., «Historische Schets...», 1995, 31). Ook de Antwerpse afdeling van het «Willemsfonds» kon rekenen op een sterke maçonnieke vertegenwoordiging onder haar leden (GRIGNARD, R., «Historische Schets...», 1995, 31).

De beoefening van de liefdadigheid bleef ook in het 19de-eeuwse logeleven een constante. Van den Abeele merkt op dat de Belgische vrijmetselaars onder Hollandse invloed zelfs intensiever de filantropie gingen beoefen (VAN DEN ABEELE, A., 86). In 1845 zorgde de loge *La Persévérance* ter gelegenheid van de viering van het Winter St.-Jan voor broodbedeling aan de armen van de stad (VERMOTE, M. & J. TYSSENS, 179). In 1853 zou de loge *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* o. m. steun geven aan de armen in de strenge winter van 1853 en werd er financiële steun geleverd o. m. aan de behoeftige weduwe van Proud'hon en de schrijver Multatuli (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 52). In 1872 werd door dezelfde loge overgegaan tot financiële steun voor zowel de Franse als Duitse gekwetsten in de Frans-Duitse oorlog (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-206). Wanneer in 1872 Gent door ernstige overstromingen geteisterd werd zouden de broeders van *Les Elèves de Thémis*, einde 1872 begin 1873, een aantal benefietconcerten organiseren om de noodlijdende bevolking financieel te steunen. Arbeiders en hun gezinnen kregen daarenboven gratis toegang. Het initiatief werd een groot succes (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 70). (Ill 22) In 1876 beslisten de leden van *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* om aan de Italiaanse vrijmetselaar en verzetsheld, Garibaldi, in een brief hun morele steun te betuigen. Er werd tevens een omhaling gedaan ten voordele van zijn troepen (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-154).

Maar er werd ook op een andere meer structurele manier rond liefdadigheid gewerkt. Vooral in de

[42] De redactie van *De Kleine Gazet* bestond uit de vrijmetselaars Max Rooses, Jan Van Rijswijck, Arthur Cornette, Flor Van der Ven, Julius De Geyter, Pol de Mont en H. Baelden. Zie verder o. m. Coenen, L., *Arthur Cornette – Een Vrijmetselaarsleven 1852-1907*, Antwerpen, Marnix van Sint Aldegonde, 1990, "De Kleine Gazet Persavontuur van Vrijmetselaars", 204-213.

tweede helft van de 19de eeuw zou dit blijken uit de aanpak van «het sociale vraagstuk» en de problematiek van het steeds groter wordende arbeidersproletariaat. Omstreeks 1850 leidde dit tot een ware strijd tussen de gevestigde «caritas catholica» en de nieuwe «caritas maçonica» zonder dat de onderliggende sociale filosofie trouwens erg verschilde. Vermote en Tyssens wijzen er op dat in deze periode het traditionele concept van armenzorg onder vuur kwam te liggen. Men begon zich te realiseren dat een armenzorg die exclusief gericht was op het verstrekken van aalmoezen, gedoemd was om het bestaande pauperisme te bestendigen. Er was dringend nood aan een nieuw concept. Men zag in dat, wilde men enige verbetering brengen in de situatie van de volksmassa, men deze zou moeten heropvoeden om het heft in eigen handen te nemen. De democratisering van het onderwijs werd hierin een belangrijk strijdpunt. Andere aandachtspunten in de filosofie van de «caritas maçonica» waren spaarzaamheid, zelfredzaamheid en vooruitziendheid (VERMOTE, M. & J. TYSSENS, 178). Opnieuw ziet men dat deze filantropische acties van de vrijmetselarij aanvankelijk niet de ontvoogding van de arbeidersklasse als eerste doel hadden maar wel het doorbreken van het katholieke monopolie in de armenzorg (VERMOTE, M. & J. TYSSENS, 180).

De echte emancipatorische aanpak van het arbeidersvraagstuk zal zich in de Antwerpse loges pas in het laatste kwart van de 19de eeuw echt doorzetten. In 1886 verzochten de leden van *Les Elèves de Thémis* in een brief aan het Grootoosten om zich op een meer gestructureerde wijze te bezinnen over het sociale vraagstuk. Zij voegde bij dit schrijven een liberaal actieplan ter verbetering van de leefomstandigheden van het proletariaat met een uitgebreid sociaal luik (VERMOTE, M. & J. TYSSENS, 189). Het document werd besproken op een vergadering van het Grootoosten maar concrete politieke initiatieven terzake bleven uit (VERMOTE, M. & J. TYSSENS, 193). Dit laatste was tekenend voor de algemene tendens tot depolitisering in de Belgische vrijmetselarij aan het einde van de 19de eeuw. In het begin van de 20ste eeuw was de belangstelling voor het sociale vraagstuk binnen de loges duidelijk over haar hoogtepunt heen.

Maar ook op filantropisch vlak bleef het in de Antwerpse loges niet alleen bij gepalaver. *Les Elèves de Thémis* en *Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis* sloegen de handen in elkaar en gingen over tot het oprichten van volkskeukens en een Antwerpse volksbank (DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), 1975, 69-70; VERMOTE, M. & J. TYSSENS, 184 -186). Hierbij werd gebruik gemaakt van de nieuwe organisatievorm van de coöperatieve die uitgroeiden tot ware labo's waar liefdadigheid en sociale emancipatie hand in hand gingen. Vermote en Tyssens wijzen er echter op dat de reële impact van al deze goedbedoelde initiatieven beperkt was. De meeste ervan waren dan ook geen lang leven beschoren (VERMOTE, M. & J. TYSSENS, 187).

Hoe zat het met het dagelijkse leven binnen de 19de-eeuwse Antwerpse tempelmuren? Al het voorgaande roept duidelijk een beeld op van een woelige periode waar de arcadische rust en geborgenheid van de 18de-eeuwse tempelzittingen ver zoek was. In de Frans-Hollandse periode bleef de maçonnieke arbeid in de tempel doorgaans beperkt tot de uitvoering van ritualen en de gebruikelijke organisatorische mededelingen ten behoeve van de leden (GRIGNARD, R. , «Historische Schets...» 1995, 24; VAN BRABANT, P., 2003, 83). Het leven binnen de tempelmuren was in wezen een voortzetting van de 18de-eeuwse maçonnieke gewoonten. Met de Belgische onafhankelijkheid en de oprichting van het Grootoosten van België zou hierin een trendbreuk komen. De maçonnieke arbeid evolueerde na 1830 steeds meer in de richting van evenwichtskunst en conflictbeheersing. De maçonnieke historicus Clément merkt in zijn studie over de 19de-eeuwse Belgische vrijmetselarij op, en hij citeert hier de befaamde Belgische historicus H. Pirenne, dat het doorsnee intellectueel niveau in het jonge België rond 1830 geen al te hoge toppen scheerde. Sommige loges vonden dat hier een taak voor de vrijmetselarij weggelegd was en ondernamen allerlei initiatieven om het intellectuele peil van hun leden te verhogen. Dit gebeurde onder meer door het uitschrijven van literaire of wetenschappelijke wedstrijden voor de leden dan wel door het houden van voordrachten in de loges over profane onderwerpen met een alge-

meen vormend karakter (CLEMENT, F., 1949, I, 61). De praktijk om in de loge instructieve voordrachten over culturele en wetenschappelijke onderwerpen – bouwstukken genaamd – te houden zou volgens sommige auteurs voor het eerst in de Belgische vrijmetselarij ingevoerd zijn in enkele Brusselse loges in het eerste kwart van de 19de eeuw door Franse vrijmetselaars die ten gevolge van de politieke situatie in hun land in België in ballingschap verbleven. Toch zou het nog enige tijd duren eer dit fenomeen algemene verbreiding kende.

Het houden van voordrachten werd pas vanaf de tweede helft van de 19de eeuw een gevestigd gebruik en vooral na de afschaffing van het beruchte art. 135 uit de statuten van het Grootoosten kregen deze steeds meer een politiek en antiklerikaal karakter waarbij de gemoederen meer dan eens overhit raakten. Vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw had het leven in de loges dan ook meer weg van een politieke debatclub dan van een inwijdingsgenootschap. Vooral wanneer men na verhitte debatten een stemming over bepaalde standpunten wenste te forceren eindigde de zitting vaak met ruzie. Dit had Grootmeester P. Van Humbeek er in 1876 toe aangezet om de loges een verbod op te leggen om betreffende politieke kwesties nog tot bindende stemmingen over te gaan (VAN BRABANT, P., 2003, 163). In bepaalde loges was trouwens reeds spontaan het gebruik gegroeid dat politieke discussies nooit gevoerd werden in een rituele zitting maar in een informele vergadering in de voorhof. Het stond de broeders vrij om al dan niet aan deze bijeenkomsten deel te nemen en er werd niet gestemd over de punten die ter discussie stonden. In 1894 werd dit principe officieel aangenomen door het Grootoosten. Deze maatregel maakte in grote mate een einde aan de verhitte discussies op de kolommen tussen liberalen en socialisten die hierdoor binnen de loges voortaan op vreedzame wijze met elkaar konden arbeiden zonder elkaar voortdurend in de haren te zitten. Het maakte echter ook een einde aan de politieke slagkracht van de vrijmetselarij (GRIGNARD, R. , «Historische Schets...», 1995, 27; TYSSENS, J., 2003, 43; (VAN BRABANT, P., 2003, 110).

Typerend is ook het feit dat in het laatste kwart van de 19[de] eeuw een aantal Antwerpse vrijmetselaars brochures over de vrijmetselarij zullen publiceren die bedoeld waren om de publieke opinie beter en meer genuanceerd in te lichten over de vrijmetselarij en haar werking. De bedoeling was een tegengewicht te vormen tegen de desinformatie van katholieke zijde. Zo verscheen in 1878, anoniem, het pamflet *De Vrijmetselarij en hare beschavende rol in de XIXe eeuw – Openbaringen voor oningewijden, tevens dienstig als handleiding voor ingewijden door een vrijmetselaar.* De auteur was A. Cornette, één van de steunpilaren van de Antwerpse loge *Les Elèves de Thémis.* (ill. 23) In 1886 publiceerde een onbekende, die zich verschool achter het pseudoniem «Xaverius Donatus» en die zich voorstelde als rooms-katholiek, te Antwerpen een op het eerste gezicht antimaçonniek pamflet onder de titel *De Vrijmetselarij op den keeper beschouwd.* Het verhaalt de briefwisseling tussen vader Donatus en zijn zoon waarbij de eerste zijn kind waarschuwt dat er zich onder zijn vrienden vrijmetselaars zouden bevinden. Zijn zoon

DE

VRIJMETSELARIJ

EN HARE BESCHAVENDE ROL IN DE XIX[e] EEUW.

OPENBARINGEN

voor oningewijden, tevens dienstig als handleiding voor ingewijden,

DOOR

EEN VRIJMETSELAAR.

ANTWERPEN,

Boek- en Steendrukkerij MEES & Cie, Apostelstraat, 14.

1878

ill.23. In 1878, anoniem verschenen, pamflet De Vrijmetselarij en hare beschavende rol in de XIXe eeuw – Openbaringen voor oningewijden, tevens dienstig als handleiding voor ingewijden door een vrijmetselaar. De auteur was A. Cornette, één van de steunpilaren van de Antwerpse loge *Les Elèves de Thémis.*

interpelleert zijn kameraden die dit grif toegeven en de vrijmetselarij met verve verdedigen. Zelfs de broer van Donatus blijkt vrijmetselaar te zijn. Het verhaal eindigt met een discussie tussen de dorpspastoor en Donatus waarna deze laatste ontslag neemt als kerkmeester. Een vlot geschreven verhaal dat begint als een klassiek antimaçonniek pamflet maar verrassend eindigt als een apologie voor de orde (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-263-264).

Niet alle Antwerpse vrijmetselaars waren gelukkig met al dit politiek gezeur en in één geval leidde dit zelfs tot het opnieuw in het leven roepen van een in slaap gestelde loge (*Les Elèves de Thémis*). Vooral in de laatste decennia van de 19de eeuw zullen er binnen de werkplaatsen stemmen opgaan om terug aandacht te besteden aan het zuiver initiatieke en spirituele aspect van de vrijmetselarij. Door al het geredetwist over politieke en maatschappelijke thema's waren deze traditioneel maçonnieke thema's in de blauwe loges enigszins in de vergeethoek geraakt. Het nieuwe spirituele élan op het einde van de 19de eeuw zal voornamelijk gedragen worden door een aantal vrijmetselaars die ook in de hogere graden zeer actief waren. Een belangrijke, zo niet doorslaggevende, rol werd hierbij gespeeld door Eugène Goblet d'Alviella, die in 1884 Grootmeester werd en later ook Souverein Groot Commandeur van de Schotse Ritus zou worden[43] (LEMAIRE, J., 58; VAN BRABANT, P., 2003, 110). Samen met Pierre Tempels, een andere vrijmetselaar die bijzonder actief was in de hogere graden, zou hij één van de voortrekkers worden van de «école nouvelle» die zich wou afwenden van de concrete politieke actie om terug te keren naar de orthodoxie van de vrijmetselarij: initiatie, ritualistiek en de studie van de symboliek en geschiedenis van de vrijmetselarij. Goblet d'Alviella wees de Belgische vrijmetselaars op het feit dat de vrijmetselarij er zich moest voor hoeden zich te bewegen op het terrein van de actieve politiek. Er moest volgens Goblet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen het bespreken van maatschappelijke problemen en het beoefenen van partijpolitiek. Het eerste kon best binnen de tempelmuren, het tweede helemaal niet (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-231-239). Goblet d'Alviella, die ondermeer houder was van één van de eerste leerstoelen vergelijkende godsdienstwetenschappen, zou binnen de hogere graden van de Schotse Ritus een grondige rituaalhervorming doorvoeren die een internationale weerklank zou kennen. Hij zorgde echter ook voor een grondige revisie en studie van de meestergraad in de blauwe loges. Daarnaast kende zijn boek *De wereldreis der symbolen* een groot succes binnen maçonnieke kringen en werd het in verschillende talen vertaald. Het einde van de 19de eeuw werd voor de Belgische werkplaatsen dan ook een periode van bezinning, zelfonderzoek en herbronning (DE SCHAMPHELEIRE, M., 1986-87, I-229; 237).

[43] Over Goblet D'Alviella zie o.m. Dierkens, A. (Red.), *Eugène Goblet d'Alviella, Historien et Franc-Maçon*, (Problèmes d'Histoire des Religions 6/1995, Bruxelles, Ed. de l'U. L. B., 1995, 216 p.; Goblet d'Alviella, E. (comte), *Cinquante Années de Franc-Maçonnerie en Belgique. Souvenirs personnels (1870-1920)*, Bruxelles, Chancellerie du Suprême Conseil, 1923, 33 p. (Overdruk uit *Bulletin du Suprême Conseil de Belgique*, nr.59 (1921); Liagre, G., "L'inconnaissable existe. De Opperbouwmeester van het Heelaal en de metafysische tendenties in de ontwikkeling van het denken van Eugène Goblet d'Alviella in de periode van 1870 tot 1885", in *Ars Macionica*, 10 (2000), 351-377); Liagre, G., "Homo Viator: De invloed van Eugène Goblet d'Alviella's wereldreizen op zijn wetenschappelijke, maçonnieke, politico-religieuze en antiklerikale denkbeelden (1865-1877)", in *Ars Macionica*, 11 (2001), 155-190); Liagre, G., "Katern Eugène Goblet d'Alviella: - Pacifist en vrijmetselaar. Eugène Goblet d'Alviella als apostel van de vrede (1869-1872) – Salus Mundi. Eugène Goblet d'Alviella en de antiklerikale synergie van protestantisme en vrijmetselarij ter gelegenheid van de stichting van een protestantse gemeenschap in Sart-Dames-Avelines (1876-1878) – Een notitie over Eugène Goblet d'Alviella en *Quatuor Coronati Lodge nr. 2076*", in *Ars Macionica*, 12 (2002), 129-164); Liagre, G., "Eugène Goblet d'Alviella in de Brabantse provincieraad. De sociale, urbanistische, politieke en onderwijskundige precoccupaties van een liberaal vrijmetselaar (1870-1878)", in *Ars Macionica*, 13 (2003), 299-340;

ENKELE MARKANTE ANTWERPSE VRIJMETSELAARS UIT DE 19DE EEUW[44]

* **BRIALMONT Mathieu**, 1789-1885, Belgisch generaal en minister van Oorlog. Voorzittend meester van de Antwerpse loge «La Persévérance» (1838-1840). Vader van Henri, de architect en bouwer van de voormalige Antwerpse Brialmontvestingen.
* **CUPERUS Nikolaas**, 1842-1928, bekende theehandelaar, gemeenteraadslid, senator, medestichter en bezieler van de turnvereniging «Voor het Volk, door het Volk», ijveraar voor de Vlaamse zaak.
* **DE GEYTER Julius**, 1830-1905, pleitbezorger, directeur van de Antwerpse Berg van Barmhartigheid, vooral bekent als auteur, dichter en tekstschrijver van liederen en cantates, o. m. voor Peter Benoit.
* **DE LATTIN Gust**, 1858-1918, schoenmaker, auteur van toneelstukken en folklore, directeur van de Nederlandse Schouwburg te Antwerpen.
* **DESGUIN Victor**, 1838-1919, arts, provincieraadslid, gedurende 25 jaar schepen van onderwijs te Antwerpen, bestrijder van alcoholisme en tuberculose.
* **DRIESSENS Victor**, 1820-1855, populair acteur, directeur van de Nederlandse Schouwburg te Antwerpen, medestichter van het Nationaal Toneel, overleed zoals Molière op de planken.
* **FRANCK Louis**, 1868-1937, advocaat, gouverneur van de Nationale Bank, gemeenteraadslid en schepen te Antwerpen, volksvertegenwoordiger, hoogleraar aan de Brusselse universiteit, minister van Koloniën en minister van Staat.
* **GEEFS Georges**, 1850-1933, beeldhouwer en monumentenmaker, professor aan de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten en auteur van het Rubensbeeld op de Groenplaats
* **GRISAR Albert**, 1808-1869, toondichter
* **GOEMAERE Arthur**, 1841-1902, Antwerps schepen van openbare werken.
* **LAMBEAUX Jef**, 1852-1908, beeldhouwer, vooral bekend voor zijn Brabo-fontein op de Antwerpse Grote Markt.
* **LAMORINIERE François**, 1828-1911, bekende landschapsschilder en leraar aan de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten.
* **LINNIG Willem Jr.** , 1842-1890, schilder die diverse onderwerpen behandelde en bekend is voor zijn genreschilderijen en zijn fantasmen. Hij was de uitblinker van een uitgebreide artistieke familie.
* **LYNEN Victor**, 1834-1894, rijke internationale handelaar, sociaal voelende weldoener, mecenas, vriend van Peter Benoit en Franz Liszt, consul van Chili, voorzitter van de wereldtentoonstelling in Antwerpen van 1885, Grootmeester van het Grootoosten van België
* **ROOSES Max**, 1839-1914, stichter en conservator van het Museum Plantin-Moretus in Antwerpen, liberale Vlaamse voorman, auteur van omvangrijke wetenschappelijke studies over o. m. Plantin en Rubens.
* **ROYERS Gustave**, 1848-1923, hoofdingenieur van de stad Antwerpen, gemeenteraadslid, volksvertegenwoordiger, senator, leraar aan de Academie voor Schone Kunsten, bouwer van de bekende Royerssluis, Grootmeester van het Grootoosten van België

[44] De biografische gegevens werden overgenomen uit Trigonum Coronatorum, *De kinderen van de weduwe. Vrijmetselaars over vrijmetselarij*, Zellik, Roularta Books/ Trigonum Coronatorum V. Z. W. , 1992, 246 p.

* SASSE Eric, 1855-1943, scheepsmakelaar, voorzitter van de Rechtbank van Koophandel te Antwerpen, schepen van stadseigendommen, in 1943 door collaborateurs van het nazi-regime vermoord.

* SCHREY Julius, 1870-1936, bekende Wagnervertolker en dirigent van de Antwerpse Opera.

* VAN BEERS Jan, 1821-1888, ijveraar voor de vervlaamsing van het onderwijs, leraar, dichter, bibliothecaris te Antwerpen, gemeenteraadslid.

* VAN DEN NEST Arthur, 1843-1913, Antwerps schepen, beschermer van de kunsten, stichter van het naar hem genoemde bekende dispensarium.

* VANDERTAELEN Fernand, 1837-1889, «jongen van de waterkant», liberale volksredenaar, schepen van handel en financiën in Antwerpen.

* VAN RIJSWIJCK Jan, 1853-1906, advocaat, journalist bij «De Kleine Gazet», ijveraar voor het Willemsfonds, de Liberale Bond en de Vlaamse Vrijzinnige Beweging, gemeenteraadslid, schepen, volksvertegenwoordiger, van 1892 tot 1906 burgemeester van Antwerpen.

* VERHAERT Piet, 1852-1908, romantisch schilder, leraar aan de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten, bekend voor zijn nu verdwenen stadsgezichten die iconografisch van groot belang zijn.

* VERSTRAETEN Theodoor, 1851-1907, Antwerps schilder, vooral bekend voor zijn door schemering omgeven levendige figuren.

Algemene bibliografie

- BARTIER, J., *Laïcité et Franc-Maçonnerie*, Bruxelles, (Faculté de Philosophie et Lettres LXXIX Institut d'histoire du Christianisme et de la pensée laïque), Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 1981, 377 p.
- BAUDOUX, P., "Essai d'établissement du tableau du Grand Orient de Belgique", in *Bulletin du Grand Orient de Belgique*, Bruxelles, 5970, 16, 21-27.
- BORNÉ, F., *Cent cinquantenaire de la creation du Suprême Conseil de Belgique (1817-1967)*, Brussel, 1968
- BRODSKY, M., "Notes historique concernant l'histoire de la franc-maçonnerie en Belgique", in *annuaire G. L. R. B.*, 1988, 45-63.
- BRODSKY, M., "La franc-maçonnerie en Belgique sous le regime français (1793-1815), in *Acta Macionica*, 7 (1997), 93-116
- BRODSKY, M., "Belgique", in SAUNIER, E. (RED.), *Encyclopédie de la Franc-Maçonnerie*", (Encyclopédies d'Aujourd'hui/ La Pochothèque), s. l. , Livre de Poche, 2000, 71-73.
- BRODSKY, M. , "Pays-Bas Autrichiens", in SAUNIER, E. (RED.), *Encyclopédie de la Franc-Maçonnerie*", (Encyclopédies d'Aujourd'hui/ La Pochothèque), s. l. , Livre de Poche, 2000, 647-648.
- C. J. , "150e verjaring van de Areopagus van Antwerpen", in *Ordo*, 2001, 54-59.
- CHIBERT, P., "Les loges belges depuis la fondation de la loge de Mons (1721) jusqu'à la creation du Grand Orient de Belgique", in *Bull. Du Grand Orient de Belgique*, 1908, 269-303.
- CLEMENT, F, *Contribution à l'étude des Hauts Grades de la franc-maçonnerie et particulièrement à l'Histoire du Rite Ecossais Ancien et Accepté*, Bruxelles, Suprême Conseil de Belgique, 1937, 248 p.
- CLEMENT, F., *Histoire de la Franc-Maçonnerie Belge au XIXème siècle*, s. l. , F. Clement, 1948-1949, 2 vols.

- CONSTANT, R., *Les hauts grades du rite ecossaise et la régularité maçonnique*, Bruxelles, Editions de l'université de Bruxelles, s.d., 140 p.
- CORBET, J., "150e verjaardag van de Areopagus van Antwerpen", in *ORDO*, 2001, 54-59
- CORDIER, A., *Histoire de l'Ordre Maçonnique en Belgique*, Mons, 1854, viii-618 p.
- DE BAKKER, F., *De vrijmetselarij in onze gewesten*, s.l., De Bakker (Typoscript in eigen beheer), 1994, 121 p.
- DELAPLACE (L.), *La Franc-Maçonnerie Belge au dix-neuvième sciècle*, Science et Foi n∞26, Librairie de l'Action Catholique, Bruxelles, s.d., .52 p.
- DENECKERE, G., "Een vrouwenvoet tussen de tempeldeur. Het "kleine verschil" in de vrijmetselarij van de 19de en 20ste eeuw", in TYSSENS, J. (RED), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004/ Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 117-139.
- DE SCHAMPHELEIRE, H., *De Antwerpse Vrijmetselarij in de XVIIIde Eeuw*, Licentie verhandeling Vrije Universiteit Brussel, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, Academiejaar 1967-1968, 419 p. gestencild.
- DE SCHAMPHELEIRE, H., "De achtiende-eeuwse Antwerpse vrijmetselaars en de filosofische politieke Aufklärung", in *Handelingen van het 27e Vlaamse filologencongres*, s. l. , 1969, 29-34.
- DE SCHAMPHELEIRE, H., *De Antwerpse vrijmetselaars in de 18de eeuw*, (Studie reeks dialoog nr. 2), Antwerpen, De Ontwikkeling, 1969, 160 p.
- DE SCHAMPHELEIRE, H.; E. WITTE & F. VAN BORNÉ, *Bibliografische bijdrage tot de geschiedenis der Belgische vrijmetselarij 1798-1855*, Leuven, Aurelia Books, 1973, 198 p.
- DE SCHAMPHELEIRE, H., "De organisatie van de Ancien Régime-vrijmetselarij", in N. N., *Een eeuw vrijmetselarij in onze gewesten 1740-1840*, (Tentoontstellingscatalogus Galerij ASLK 27 mei-31 juli 1983, Brussel, A. S. L. K. , 1983, 27-40 p.
- DE SCHAMPHELEIRE, M. (E.A. RED), *Beknopte geschiedenis van vrijmetselaarsloges in Vlaanderen*, (Maçonnieke Ontmoetingen nr. 1), s. l., J. Sonneville (eigen beheer), s. d. (1975), 250 p.)
- DE SCHAMPHELEIRE, M., "Ontstaan en groeiproblematiek van de Vlaamse vrijmetselarij", in *De ontwikkeling van de vrijmetselarij in Vlaanderen, (Maçonnieke ontmoetingen II)*, s. l., s. d., 11-45
- DE SCHAMPHELEIRE, M., "Een historisch overzicht van de geographie van de vrijmetselaarsloges in Vlaanderen", in *Beknopte geschiedenis van de vrijmetselaarsloges in Vlaanderen*, (Maçonnieke Ontmoetingen nr. 1), s. l. , S. d. , 1-43.
- DE SCHAMPHELEIRE, M., *Geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij sinds 1830. 150 jaar Grootoosten van België*, Brussel, G. O. B., 1986-87, 3 vols.
- DE SCHAMPHELEIRE, M., "Geschiedenis van de vrijmetselarij in Vlaanderen", in *Recente ontwikkelingen in de vrijmetselarij in Vlaanderen (1975-1986)*, in *Maçonnieke ontmoetingen*, nr. V, s. l. , 1986, 31-73.
- DESMED, R., "De vrijmetselarij in België in de XIXde eeuw (1796-1840)", in N. N., *Een eeuw vrijmetselarij in onze gewesten 1740-1840*, (Tentoonstellingscatalogus Galerij ASLK 27 mei-31 juli 1983), Brussel, A. S. L. K. , 1983, 41-57.
- DESMED, R., "(La Franc-Maçonnerie Belge-Essais de bibliographie) La Franc-maçonnerie belge au XXe siècle. Cadre historique et essai de bibliographie critique", in MARX, J. (RED.), *Maçonnerie-Maçonneries. Conférences de la Chaire Théodore Verhaegen 1983-1989*, Bruxelles, Ed. de l'U. L. B. (Institut d'étude des religions et de la laïcité), …., 157-191.
- DUCHAINE, P., *La franc-maçonnerie Belge au XVIIIe siècle*, Bruxelles, P. Van Fleteren, 1911, 523 p. + pl.
- DUFAYS, J-M. , "(La Franc-Maçonnerie Belge-Essais de bibliographie) Introduction bibliographique a l'histoire de la Franc-Maçonnerie Belge", in MARX, J. (RED.), *Maçonnerie-Maçonneries. Conférences de la Chaire Théodore Verhaegen 1983-1989*, Bruxelles, Ed. de l'U. L. B. (Institut d'étude des religions et de la laïcité), …., 193-205.

- GARDEN, E. C. D. (RED)[alias van THYS. K.], *Vrijmetselarij in woord en beeld*, Antwerpen, Parsifal, 1994, 270 p.
- GOFFIN, J., *Histoire populaire de la Franc-Maçonnerie de puis les temps les plus reculés jusqu'a nos jours*, Spa, Chez l'auteur/imp. Goffin, 1862, 539 p.
- G[ONZE], F., "Les Loges militaries et leur influence sur l'essor de la Franc-Maçonnerie en Belgique", in *Bulletin du Suprême Conseil de Belgique*, 67-68 (1949-1950), 105-175.
- GRIGNARD, R., *Sinjorenmaçonnerie – een poging tot een beknopt historisch overzicht van de Vrijmetselarij in het O[osten] Antwerpen*, onuitgegeven typoscript, 1983 en aangevuld in 1998, 18 p.
- GRIGNARD, R., "Iets over de Belgische en Nederlandse Grensloges", in *Loge-Info*, Grootloge van België (?), 3 p.
- GRIGNARD, R., "Antwerpen 93", in *Loge-Info*, Grootloge van België,1993, 2, 5 p.
- GRIGNARD, R., Historische Schets van het Soeverein Kapittel "In Eendracht Volharden" 1934-1994, s. l. (Antwerpen), s. d. (1994), eigen beheer, 44 p.
- GRIGNARD, R., "Historische Schets van de Belgische Vrijmetselarij", in N. N. , *Jubileemboek 35 Jaar Grootloge van België*, s. l. , Grootloge van België, 1995, 21-31.
- GRIGNARD, R., "De genese van de eerste Vlaamse loges. ", in *Jaarboek V. Z. W. Trigonum Coronatum-Studiekring*, 3 (1995), 79-121.
- GRIGNARD, R., *Korte Historiek van de gebouwen Van Maerlantstraat 31-33 te Antwerpen. Maçonnieke instructie gegeven in de Loge Marnix van Sint Aldegonde*, onuitgegeven typoscript 4 p. + stratenplan en grondplan van de lokalen.
- GRIGNARD, R., "De Belgische vrijmetselarij en de Tweede Wereldoorlog", in *Jaarboek V. Z. W. Trigonum Coronatum-Studiekring*, 6 (1998), 141-174.
- (GRIGNARD, R.), *Beknopte geschiedenis van de VERH[EVEN] AREOPAGUS van het GEW[EST] ANT-WERPEN*, Wilrijk, Studiekring Trigonum Coronatum, s. d., 144 p.
- GRIGNARD, R., "De Belgische vrijmetselarij tijdens de Eerste Wereldoorlog", in *Jaarboek V. Z. W. Trigonum Coronatum-Studiekring*, 10 (2002), 133-149.
- GRIGNARD, R., *De Belgische Vrijmetselarij en de Politiek*, onuitgegeven typoscript, 15 p.
- HUYSSEUNE, M., *Vrijmetselarij mythe en realiteit*, (Studiekring Vrij Onderzoek), Berchem, E. P. O., 1988, 216 p.
- INSTALLE, H., *Mechelse verlichte geesten, vrijdenkers en vrijmetselaars (1772-1840)*, Antwerpen, C. De Vries-Brouwers, 1990, 160 p.
- KOPPEN, J., *Passer en Davidster. De strijd van de Duitse bezetter en de collaboratie tegen de vermeende samenzwering van vrijmetselaars en joden in België (1940-1944)*, (Balans nr. 15), Brussel, V. U. B. Press, 2000, 239 p.
- LEMAIRE, J., *La Franc-Maçonnerie en Belgique: les loges symboliques*, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Ed. Maçonniques de France, 2002, 127 p.
- (LIGOU, D.), *Essai de repertoire des Loges Maçonniques Françaises des origins à nos jours. I. – Province, anciennes colonies Françaises- étranger*, (Publications de la Commission d'Histoire du G[rand] O[rient] D[e] F[rance]), Rennes, 1966, sans pagination.
- N. N., "Rouwhulde aan Frans SMITS in de Zitting van de Grootloge op 6 oktober 1968", in *Annuaire de la Grande Loge de Belgique/ Jaarboek van de Groorloge van België*, 1969, 1-11.
- N. N., " Essai d'établissement d'un tableau des loges sous l'obédience du Grand Orient de Belgique", in *Annuaire/ Jaarboek Grand Orient de Belgique*, Bruxelles, 5972 (1972), 37-75.
- N. N., *Histoire de la Fédération Belge du Droit Humain*, Bruxelles, Ed. du Droit Humain, 1978-1982, 3 vols.
- N. N., *Een eeuw vrijmetselarij in onze gewesten 1740-1840 (Galerij ASLK 27 mei-31 juli 1983)*, s. l., ASLK, 1983, 231 p.

- N. N., *Franc-Maçonnerie et résistance 1940-1945*, Bruxelles, Grand Orient de Belgique, 1986, 59 p.
- N. N., *Les loges du Grand Orient de Belgique. Origines et caractéristques*, s. l. (Bruxelles), s. d. (1989), 100 p. dactyl. (CEDOM).
- N. N., *Opperraad voor België van de Aloude en Aangenomen Schotse Ritus-Herdenking van de 175ste verjaring*, Brussel, 1993.
- N. N., *Reguliere Grootloge van België, Annalen 1979-1999*, s. l. (Brussel), R. G. L. B. , s. d. (1999), 143p.
- NEFONTAINE (L.), *Eglise et Franc-Maçonnerie. Postface de Julien Ries*, Paris, Ed. du Chalet, 1990, 155p.
- POMA, K., *Actie Vrijmetselaren. Een politieke benadering van de moderne vrijmetselarij*, Zellik, Roularta Books, 1995, 115 p.
- SANDERS, W., *Een zoektocht naar het verloren woord*, Aalst, Fonds Marcel Hofmans, 1997, v-232.
- SMITS, FR., *Vijftig jaar Geschiedenis van de Achtb.·. L.·. Marnix van St. Aldegonde 1890-1940*, Antwerpen, Frans Smits (eigen beheer), 80 p. + xviii pl.
- THYS, K., zie GARDEN, E. C. D.
- TRIGONUM CORONATORUM, *De kinderen van de weduwe. Vrijmetselaars over vrijmetselarij*, Zellik, Roularta Books/ Trigonum Coronatorum V. Z. W. , 1992, 246 p.
- *TYSSENS, J., "Vrijmetselarij", N. N. , in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, 1998, 3585-3594.
- TYSSENS, J. (RED), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004»/ Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 210 p.
- TYSSENS, J., "Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen" in TYSSENS, J. (RED), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004/ Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 13-49.
- TYSSENS, J., "Adorateurs du diable – Over vrijmetselaars en levensbeschouwing", in TYSSENS, J. (RED), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* , (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004/ Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 91-111.
- TYSSENS, J. & H. VAN DAELE, "Orde, zorg en spaarzaamheid. Vrijmetselarij en onderwijs", in TYSSENS, J. (RED), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* , (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004/Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 143-159.
- VAN DEN ABEELE, A., *De kinderen van Hiram. Vrijmetselaars en vrijmetselarij*, Zellik, Roularta Books, 1991, 320 p.
- VAN BRABANT, P. & C. DE LANSKNECHT, "De hogere graden: Aloude en Aangenomen Schotse Ritus – gerectificeerde Schotse Ritus – Royal Arch – Mark en Royal Ark Mariner", in GARDEN, C. D. (RED), *Vrijmetselarij in woord en beeld*, Antwerpen, Parsifal, 1994, 105-163.
- VAN BRABANT, P., *De Vrijmetselarij in Nederland & Vlaanderen*, Antwerpen, Houtekiet, 2003, 254 p.
- VAN DE SANDE, A., *Vrijmetselarij in de lage landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen*, Zutphen, Walburg Pers, 1995, 206 p.
- VAN DER SCHELDEN, B., *La Franc-Maçonnerie Belge sous le regime Autrichien (1721-1794). Etude his-*

torique et critique, (Recueil de Travaux des Conférences d'histoire et de Philologie 2me série, 1re Fasicule), Louvain, 1923, xii-446 p.

- VERMOTE, M. & J. TYSSENS, "Par la parole et par les actes. Vrijmetselarij en de emancipatie van de arbeiders", in TYSSENS, J. (RED), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* , (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004/ Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 177-198.
- VERVLIET, R., "Naar een eenheid in verscheidenheid. Vrijmetselarij en taal», in TYSSENS, J. (RED), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* , (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004/ Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 161-175.
- VONCK, CH., *Kerken, religies,levensbeschouwelijke verenigingen in het Antwerpse,* Antwerpen, Faculteit voor Vergelijkende Godsdienstwetenschappen, 1995, 18 p.
- WITTE, E., "Vrijmetselarij en Vlaamse Beweging", in *Informatiebladen G. O. B.*, nr. 102, 1979.
- WITTE, E., "De reactie van de Belgische vrijmetselarij op de Vlaamse Beweging in de 19de eeuw", in *Ons Erfdeel,* 22 (1979), 1, 1-10.

ANNEX 1

Oprichting: De Eendragt werd volgens Le Code Maçon et la Muse Maçonne. De Pligten , Wetten, of Algemeene Reglementen der Vrye Metezelaaren; In een nieuw order geschikt en goed gekeurt by de Groote Loge der Zeven Vereenigde Nederlanden, …,vertaald uit het Engels door Johan Kuenen en in 1773 te 's Gravenhage uitgegeven) opgericht op 18.04.1763 onder de het Grootoosten der Nederlanden. Zij veranderde, nog steeds volgens dezelfde bron, in 1769 haar naam in "l'Harmonie". (p. 114). Volgens het Jaarboekje voor Nederlandse Vrijmetselaren J[aar D[es] W[are] L[ichts] 5867 ontving zij haar constitutiebrief op 20 juni 1764 (p. 98). Zij werd opgeheven in 25.05.1788.

Statuten: N. N., Handschrift bevattende de artikelen, diende als grondslag tot het oprichten van de voornoemde loge (De Eendragt) van den 6 juni 1764; geteekend door 17 B[roeders] zoodat na 7 jaren volharding, Br[oeder] A. van Schweinitz zijn moeite ruimschoots beloond zag, (Zie in de Catalogus van het museum van het Grootoosten der Nederlanden, Nijmegen, De Phoenix, s. d. (1913), p. 119, nr. 3)

Ledenlijsten: N. N. , Extract uit het logboek, zijnde staten met namen der leden van de Loge "de Eendragt" te Lillo, van 4 Juli 1764, tot en met 1 Augustus 1770 en van de Loge "de Harmonie" te Hulst over 1 Augustus 1770 tot 14 April 1773. , (Zie in de Catalogus van het museum van het Grootoosten der Nederlanden, Nijmegen, De Phoenix, s. d. (1913), p. 120, nr. 5); Zie eveneens voor ledenlijsten: De La Ruelle, K., Gebeurtenissen rondom de "Eendragt" [Loge te Hulst en Lillo], (Lic. Verhandeling K. U. Nijmegen), Nijmegen, 1983, Hoofdstuk 3. 4. "Sociale stratificatie van de leden van de loge "Eendracht", p. 28-47.

Literatuur: N. N. , "Liste de toutes les Loges legitimement constituées dependant à la Grande Maitrise en Hollande, suivant leur état en 1771", in Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, Utrecht, 1887. Dit stuk zou opgesteld geweest zijn aan de hand van de nota's van een zekere Goens; De La Ruelle, K., Gebeurtenissen rondom de "Eendragt" [Loge te Hulst en Lillo], (Lic. Verhandeling K. U. Nijmegen), Nijmegen, 1983, 74 p; De Schampheleire, H., "De loge "De eendracht" te Lillo (1763)" in De Schampheleire, H., De Antwerpse Vrijmetselarij in de XVIIIde Eeuw, Licentie verhandeling Vrije Universiteit Brussel, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, Academiejaar 1967-1968, 400-407; Goosens, W. & H. Le Page, Lillo. Historische Vesting Eertijds en Vandaag, Lillo, V. Z. W. Fort Lillo, 1997, 56 p; De Schampheleire, H. , "A table avec des soldats. Militairen en vrijmetselarij in de 18de eeuw", in Tyssens, J. (Red), Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen , (Catalogus van de tentoonstelling "Van Wijsheid met Vreugd gepaard – Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent van 3 oktober 2003-4 januari 2004/ Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd van het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen nr. 20), Brussel-Gent, Marot-Tijdsbeeld, 2003, 51-67; Lagendijk, J. C. , Vrijmetsealrij in Zeeland. De keerzijde van de medaille verlicht, Hulst, Van Geyt Productions & Gallery de Blaeue Acolye, 1992, 140 p. ; Schultink, R., "Een onthutsende brief uit 1764", in Thoth, 1983, Meesternr. II, 41-45; Schultink, R. , "Was Prins Willem IV Vrijmetselaar. Visie van Br[oeder] Adolph van Schweinitz, ca 1750", in Thoth, 1981, Leerling nr. 1, 24-27; Van Schweinitz, Gedenk-Schriften of Aanteekeningen van Alle het werk dat gedaan word, so Van Aannemigen als andere Verrigtingen door de Broederen Van De Edele Societijt der Vrij-Metzelarij in de Loge van Saint johannes genaamt DE EENDRACHT gevestigt te Lillo aan de Schelde Anno Mundi 5762 – Anno Christi 1763, onuitgegeven manuscript 64 p. In de Catalogus van het museum van het Grootoosten der Nederlanden, Nijmegen, De Phoenix, s. d. (1913) vindt men ,van p. 118 tot en met 120, 25 archiefstukken nopens de loge De Eendragt die zich thans nog in het museum bevinden. Zo o. m. de hierboven aangehaalde Gedenk-Schriften van Van Schweinitz.

ANNEX 2

Oprichting: La Constante Fidélité werd opgericht in 1771 – werd erkend door de Provinciale Grootloge der Oostenrijkse Nederlanden in 1772 als nr. 6 op het Tableau – werd in slaap gesteld in 1779 en werd afgevoerd van het Tableau in 1786. Vergaderplaats: waarschijnlijk Hotel Coloma in de Bleekstraat. (Lemaire, J. , La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 24; 115)

Statuten: -

Ledenlijsten: Ledenlijsten uit 1772-1777-1782-1783 en 1786 Zie: Cordier, A. , Histoire de l'Ordre Maçonnique en Belgique, Mons, 1854, 397-398; Duchaine, P., La franc-maçonnerie Belge au XVIIIe siècle, Bruxelles, P. Van Fleteren, 1911, 380-382; Van der Schelden, B. , La Franc-Maçonnerie Belge sous le regime Autrichien (1721-1794). Etude historique et critique, (Recueil de Travaux des Conférences d'histoire et de Philologie 2me série, 1re Fasicule), Louvain, 1923, 340-341-359-360; Installe, H. , Mechelse verlichte geesten, vrijdenkers en vrijmetselaars (1772-1840), Antwerpen, C. De Vries-Brouwers, 1990,40-42.

Literatuur: Installe, H. , Mechelse verlichte geesten, vrijdenkers en vrijmetselaars (1772-1840), Antwerpen, C. De Vries-Brouwers, 1990, 10-64; Steurs, V., De Vrijmetselaarsloges in het Oosten van Mechelen, onuitgegeven handschrift, Mechelen, s. d. (1941), Stadsarchief, Varia nr. 558 (In wezen gaat het hier om een aantal vulgariserende (eerder antimaçonnieke) artikels die verschenen in Gazet van Mechelen tussen 6 en 22 juli 1941).

ANNEX 3

Oprichting: La Concorde Universelle werd opgericht omstreeks 1775 - werd erkend door de Provinciale Grootloge der Oostenrijkse Nederlanden in 1776 als nr. 10 op het Tableau - werd afgevoerd van het Tableau in 1786. Vergaderplaats: onbekend (Lemaire, J. , La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 25)

Statuten: N. N. , Statuten zoals die bewaard gebleven zijn in het "Fonds Brifaut" van de Université Catholique de Louvain-la-Neuve onder de titel Statuts et règlements des loges, assemblés par le Respectable Frère se. Baraux et approuvés par l'unanimité des voix de tous les Respectables Frères... Copie du règlement de la loge "La Concorde Universelle" (Anvers, 1775).

Ledenlijsten: N. N., Ledenlijsten uit 1776 en 1783. Zie: Cordier, A. , Histoire de l'Ordre Maçonnique en Belgique, Mons, 1854, 409-410; De Schampheleire, H. , De Antwerpse vrijmetselaars in de 18de eeuw, (Studie reeks dialoog nr. 2), Antwerpen, De Ontwikkeling, 1969, 8-9; Duchaine, P., La franc-maçonnerie Belge au XVIIIe siècle, Bruxelles, P. Van Fleteren, 1911, 394-395; Van der Schelden, B., La Franc-Maçonnerie Belge sous le regime Autrichien (1721-1794). Etude historique et critique, (Recueil de Travaux des Conférences d'histoire et de Philologie 2me série, 1re Fasicule), Louvain, 1923, 343.

Literatuur: Literatuur: N. N., Resolutien van het Groot Oosten der V[rij] M[etselaars] in de Nederlanden. In 's Gravenhage op Zondag, den 25n dag der 3e maand van het jaar des Waren Lichts 5817, s. l., 1817, 30 cm. 8 p. (Contient: ..demande de constitution par "La Concorde Universelle"; N. N. , Resolutien van het Groot Oosten der V[rij] M[etselaars] in de Nederlanden. In 's Gravenhage op Zondag, den 14en dag der 10e maand in het jaar des Waren Lichts 5817, s. l., 1817, 30 cm. 4 p. (La Loge "La Concorde Universelle" a été installée le 24 août 1817 par le Vénérable Maître de la Loge L'Inséparable de Bergen-op-Zoom (Frère H. van Rijssen); De Schampheleire, H., De Antwerpse Vrijmetselarij in de XVIIIde Eeuw, Licentie verhandeling Vrije Universiteit Brussel, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, Academiejaar 1967-1968, 419 p. gestencild; De Schampheleire, H., De Antwerpse vrijmetselaars in de 18de eeuw, (Studie reeks dialoog nr. 2), Antwerpen, De Ontwikkeling, 1969, 160 p.

ANNEX 4

Oprichting: La Parfaite Union werd opgericht omstreeks 1785 – affilieerde zich bij de Provinciale Grootloge der Oostenrijkse Nederlanden in 1786 - werd afgevoerd van het Tableau in 1786. Vergaderplaats: onbekend (Lemaire, J., La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 26)

Statuten: -

Ledenlijsten: N. N. , Ledenlijst uit 1784. Zie Cordier, A. , Histoire de l'Ordre Maçonnique en Belgique, Mons, 1854, 419 De Schampheleire, H. , De Antwerpse vrijmetselaars in de 18de eeuw, (Studie reeks dialoog nr. 2), Antwerpen, De Ontwikkeling, 1969, 9-10; Duchaine, P., La franc-maçonnerie Belge au XVIIIe siècle, Bruxelles, P. Van Fleteren, 1911, 413-414;

Literatuur: De Schampheleire, H., De Antwerpse Vrijmetselarij in de XVIIIde Eeuw, Licentie verhandeling Vrije Universiteit Brussel, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, Academiejaar 1967-1968, 419 p. gestencild; De Schampheleire, H., De Antwerpse vrijmetselaars in de 18de eeuw, (Studie reeks dialoog nr. 2), Antwerpen, De Ontwikkeling, 1969, 160 p.

ANNEX 5

Oprichting: Les Amis du Commerce werd opgericht onder het Grand Orient de France op 01.03.1804 en verkreeg haar constitutie op 12.07.1804 – werd plechtig geïnstalleerd op 30.09.1804 – wordt in slaap gesteld in 1837 – herneemt haar werkzaamheden op 06.11.1847 – fusioneert op 22.05.1850 met La Persévérance tot de nieuwe loge Les Amis du Commerce et La Persévérance réunis. Vergaderplaats: achtereenvolgens Hotel van de prins van Salm-Salm in de Salm-Salmstraat – Sint Michielsstraat nr. 2 – Meistraat nr. 25. – Huidevettersstraat nr. 44 (Lemaire, J. , La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 38, 78); Ligou geeft als datum van oprichting 30.09.1804. (Ligou, D.), Essai de repertoire des Loges Maçonniques Françaises des origins à nos jours. I. – Province, anciennes colonies Françaises- étranger, (Publications de la Commission d'Histoire du G[rand] O[rient] D[e] F[rance]), Rennes, 1966, sans pagination – Anvers.

Statuten:
* Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: N. N. , Réglemens de la R[espectable] L[oge] St. J[ean], sous le Titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers; Rédigés par le T[rès] C[her] F[rère] Hemet, Correspondant général, et l'un des Fondateurs de ladite L[oge], et adoptés dans la séance du 22e J[our] du 4e Mm[ois] de l'an de la V[raie] L[umière] 5804, Bruxelles, F[rère] Poublon, 5804/5808 (1804/1808), 20 cm, 70 p.; N. N., Réglement de la R[espectable] L[oge] St. J[ean] professant les Rits Modernes et Ecoss[ais], sous le Titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers; Adopté dans la séance du 12me j[our] du 2me m[ois] 5828, approuvés par la Gr[ande] Loge d'administration des Provinces méridionales du Royaume des Pays-Bas, le 4me jour du 7me m[ois] de l'an de la vr[aie] lum[ière] 5829, Bruxelles, Imprimerie-Librairie Romantique, 1830, 20 cm., 60 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 52-53).
* Fesch geeft nog een gedrukte reglement uit 1830: N. N. , Règlement de la R[espectable] L[oge] de Saint-Jean professant les Rites modernes et écossais anc[ien] et acc[epté] sous le litre distinctif des «Amis du Commerce» , à l'O[rient] d'Anvers. , Bruxelles, Feuillet-Dumas, 1830, 59 p. (Fesch, p. 1153).

Ledenlijsten:
* Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: N.N., Tableau des Frères composant à l'époque du 12me jour du 11me mois de l'an de la V[raie] L[umière] 5,805/9. La Resp[ectable] [Loge] de St. Jean, sous le Titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers, établie et fondée le premier jour du premierMois de l'An de la V[vraie] L[umière] 5,804/8. Approuvée et constituée par le G[rand] Or[ient] de France, le trentième jour du septième mois de l'an de la V[raie] L[umière] 5,804/8., s.l., s.d. (1805), 28 cm, 14 p. non paginé; N.N. , Tableau des Memb[res] composant la R[espectable] Loge de St. Jean, sous le titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers à l'ép[oque] du 1er J[our] du 4 e Mm[ois] de l'A[n] 5809, s.l., s. d. (1809), 45 cm, 1 p; N.N. , Tableau des F[rères] composant la T[rès] R[espectable] Loge St. Jean régulièrement constituée à l'O[rient] d'Anvers, sous le titre distinctif des Amis du Commerce, à l'époque du 1er jour du 9me mois Maçon[nique] de l'an de la V[rai]e L[umièr]e 5826, s.l., s. d. (1826), 55 cm, 1 p. ; N.N. , Tableau des F[rères] qui composent la R[espectable] [Loge] St. J[ea]n sous le titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers, à l'époque du 1er jour du 1er Mois de l'An de la V[raie] L[umière] 5807, Bruxelles, F[rère] Poublon, s.d. (1807), 95 cm, 1 p.; N.N. , Tableau des F[rères] qui composent la R[espectable] [Loge] St. Jean, sous le titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers, à l'ép[oque] du 1er jour du 1er Mois de l'A[n] 5810, s.l., s.d. (1810), 46 cm., 1 p.; N.N. , Tableau des F[rères] qui composent la R[espectable] [Loge] Franç[ai]se et Ec[ossai]se St.- Jean sous le titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers, à l'ép[oque] du 1er jour du 1er M[ois] de l'A[n] 5811, s. l. , s. d. (1811), 51 cm, 1 p.; N.N. , Tableau des F[rères] qui composent la R[espectable] L[oge] Franç[ai]se et Ec[ossai]se de St.- Jean sous le titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers, à l'ép[oque] du 1er M[ois] de l'A[n] 5812, s. l. , s. d. (1812), 48 cm, 1 p.; N.N. , Tableau des F[rères] qui composent la R[espectable] L[oge] Franç[ai]se et Ec[ossaise] de St.- Jean sous le titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers, à l'ép[oque] du 1er M[ois] de l'A[n] 5813, s.l., s.d. (1813), 48 cm, 1 p; N.N., Tableau des F[rères] qui composent la R[espectable] [Loge] professant les rits ancien accepté et moderne, sous le titre distinctif les Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers, à l'époque du 1er j[our] du 2 M[ois] de l'an de la V[raie] L[umière] 5818, s. l. , s. d. (1818), 50 cm, 1 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 52-53)
* De veilingcatalogus van de bibliotheek van Lebizay vermeldt onder nr. 723. nog twee gedrukte ledenlijsten uit 1809 en 1824 (N. N. Catalogue ...de feu Edgard L... [ebizay] , p. 37).

Literatuur:

* Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: N. N. , [Tenue extraordinaire de la]Loge de Saint-Jean, sous le Titre distinctif des Amis du Commerce, à l'O[rient] d'Anvers, le 11e Jour du 9e Mois de l'An de la V[raie] L[umière] 5810, Bruxelles, F[rère] Ad. Stapleaux, 5810 [5810], 20 cm, 63 p. (Relate la fête en honneur du Frère J. T. Verheyen et donne une liste des Frères presents); N. N. , Les Amis du Progrès. T[rès] c[her] F[rère]. Or[ient] de Bruxelles, le 13 e J[our] du 7e M[ois] de l'An de L[a] V[raie] L[umière] 5849, s. l., 5849 [1849], 22 cm, 1 p. (Arrêté du Suprême Conseil (28 juillet 1849). Deux Loges "Les Amis du Commerce". Anvers: l'une régulière, l'autre irrégulière. (De Schampheleire, H.; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 52.)

ANNEX 6

Oprichting: Les Elèves de Thémis werd opgericht onder het Grand Orient de France op 21.07.1807 en verkreeg haar constitutie op 17.11.1808. De loge werd officieel geïnstalleerd op 26 december 1808. Vergaderplaats: Achtereenvolgens Groenplaats – Meirstraatje (Thans Leysstraat) - Sint Michielsstraat nr. 2 – Rijnpoortvest nr. 5 - Grote Dokstraat (thans Zeevaartstraat) – Van Maerlantstraat nrs. 31 - Meistraat nr. 25. – Van Maerlantstraat 31-33 (Lemaire, J., La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 39; 79); Ligou geeft als datum van oprichting 30.09.1804. (Ligou, D.), Essai de repertoire des Loges Maçonniques Françaises des origins à nos jours. I. – Province, anciennes colonies Françaises- étranger, (Publications de la Commission d'Histoire du G[rand] O[rient] D[e] F[rance]), Rennes, 1966, sans pagination – Anvers.) - in slaap gesteld op 16 mei 1813 - heroprichting van de kolommen in 1850 – werkt in de Nederlandse taal sinds 1874.

Statuten: - (Zie verder voetnoot 16 gegevens na heroprichting in 1850)

Ledenlijsten: Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: N. N. , Tableau des Memb[res] composant la R[espectable] [Loge] Ec[ossaise] de St.-Jean, sous le titre distinctif des Elèves de Thémis, à l'O[rient] d'Anvers, à l'époque du 1er J[our] du 10e M[ois] de l'an de la V[raie] L[umière] 5809/13, Bruxelles, F[rère] Poublon, s. d. (1809), 19 cm, 9 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 79)

Literatuur: - (Zie verder voetnoot 16 gegevens na heroprichting in 1850)

ANNEX 7

Oprichting: La Concorde Universelle werd heropgericht onder het Grootoosten der Nederlanden op 15.11.1816. Lemaire geeft 1817 als datum. Volgens De Schampheleire wordt ze in 1821 in slaap gesteld. Vergaderplaats: ?? (De Schampheleire, M. (e.a. Red), 1975, 47; Lemaire, J. , La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 47) In slaapstelling in 1821.

Statuten: -

Ledenlijsten: -

Literatuur: -

ANNEX 8

Oprichting: Les Amis Sincères du Roi et de la Patrie werd als militaire loge opgericht onder het Grootoosten der Nederlanden op 05.01.1818 – erkenning door de Opperraad op 10.04.1819 – naamsverandering in 1833 in La Persévérance – fusioneert in 1850 met Les Amis du Commerce tot Les Amis du Commerce et La Persévérance réunis. Vergaderplaats: Aan Den Dries (Lemaire, J. , La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 48)

Statuten:

*Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: N. N., Règlemens de la R[espectable] [Loge] Militaire, sous le titre distinctif les Amis Sincères du Roi et de la Patrie, à l'O[rient] d'Anvers; Revus et corriges en vertu de plusieurs arrêtés de la [Loge], par les Frères V[énérables] 1r. sur[veillant] 33eme. Lonhienne Secré[taire] 33eme Barré 2e surv[eillant] S[ouverain] P[rince] R[ose]-C[roix] Van Cauwelaert ord[onnateur] des Banquets S[ouverain] P[rince] R[ose]-C[roix] de De Stuers M[aître], Anvers, 5821 (1821), 20 cm, 62 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 65-66)

* Fesch vermeldt nog een reglement uit 1817: N. N., Règlemens de la R[espectable] [Loge] Militaire, sous le titre distinctif les Amis Sincères du Roi et de la Patrie, à l'O[rient] d'Anvers; Rédigés et présentés par les F[rères] Van der Plaat, M.°. Vén.°. d'honneur, Daywaille, R.°.+K.°.H.°.S.°.P.°.R.°.S.°. 32e, Vén.°. d'office, Kerchoffs, R.°.+K.°.S.°.P.°.I.°.G.°..°. 33e et l'Ultimat. Orat.°.; Drubbel, R+.°. Ssecrét.°., et Tegelberg, R.°.-.°. Trésor.°., tous les cinq fondateurs de la L.°. L.°., Anvers, 5817 (1817), 61 p. (Fesch, 1156).

Ledenlijsten:

* Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: N. N., Tableau des Fondateurs, Officiers dignitaires et Membres qui composent la R[espectable] [Loge] Militaire et Ecossaise, sous le titre distinctif: Les Amis Sincères du Roi et de la Patrie, à l'O[rient] d'Anvers, s. l., s. d. (1817), 130 cm., 1 p.; N. N., Tableau des F[rères] qui composent la R[espectable] [Loge] Ecoss[aise], sous le titre distinctif les Amis Sincères du Roi et de la Patrie à l'O[rient] d'Anvers, s. l., s. d. (1820), 48 cm., 1 p.; N. N., Tableau des Memb[res] composant les différens chap[itres] attachés à la R[espectable] [Loge] Ec[ossaise] et Militaire, sous le titre distinctif des Amis Sincères du Roi et de la Patrie, Vallée d'Anvers. Près le B[uisson A[rdent] le 15 jour du 6e mois de l'an de la V[raie] L[umière] 5818 et de l'Ere vulgaire le 15 Août 1818, Anvers, F[rère] J. P. Ubaghs, de Janssens, et Van Merlen, s. d. (1818), 21 cm, 8 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 65-66)

* De veilingcatalogus van de bibliotheek van Lebizay vermeldt onder nr. 88 nog een gedrukt reglement voor het jaar 1817. (N. N., Catalogue... de feu Edgard L...[ebizay], p. 7).

Literatuur: -

ANNEX 9

Oprichting: In januari 1833 verandert Les Amis Sincères du Roi et de la Patrie van naam en wordt La Persévérance – fusioneert in 1850 met Les Amis du Commerce tot Les Amis du Commerce et La Persévérance réunis. Vergaderplaats: Aan Den Dries - (Lemaire, J., La Franc-Maçonnerie en Belgique. Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 48)

Statuten:

* Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: N. N., Règlements de la R[espectable] [Loge] de St.-Jean d'Ecosse, sous le titre distinctif de la Persévérance à l'Or[ient] d'Anvers, Anvers, 5835 (1835), 20 cm, 49 p.; N. N., Règlement de la R[espectable] [Loge] de St.-Jean d'Ecosse, sous le titre distinctif de la Persévérance à l'Or[ient] d'Anvers, Anvers, 5848 (1848), 22 cm, 44 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 106-107)

* Fesch vermeldt nog het volgende gedrukte reglement:, N. N., Règlement de la R[espectable] [Loge] de St.-Jean d'Ecosse, sous le titre distinctif de la Persévérance à l'Or[ient] d'Anvers, Anvers, 5825 (1825). (Fesch, 1165).

Ledenlijsten:

* Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: N. N., Tableau nominatif des Frères composant la Resp[ectable] [Loge] Chapitrale] Ecc[osaise] sous le titre distinctif de la Persévérance à l'Or[ient] d'Anvers, 1er J[our] du 1er M[ois] de l'an de la V[raie] L[umière] 5839, s.l., 1839, 27 cm., 7 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 106-107)

Literatuur:

Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: Dumortier (Comp.): Torramorrell/Loge La Persévérance (Anvers), Cantate faite pour l'inauguration du nouveau Temple de la Perévérance, à l'orient d'Anvers, célébrée le

15me J[our] du 10me M[ois] de l'an de la V[rais] L[umière] 5838. Paroles du F. Dumortier, musique du F. Torramorell, s. l. (Anvers), s. d. (1838), 3 p. sans notes.; N. N., Tracé de la Tenue extraordinaire de la R[espectable] L[oge] chap[itrale] Ecc[osaise], sous le titre distinctif: la Persévérance, à l'Or[ient] d'Anvers, du 17e J[our] du 8e M[ois] 5840. Installation du Vén[érable] Honoraire, ad vitam, le T[rès] C[her] et ill[ustre] F[rère] Brialmont, s. l., [1840], 20 cm, 19 p.; N. N. , Morc[eau] d'Arch[itecture] lu au Banquet de la fête de l'Ordre, le 13e j[our] du 12e m[ois] 5845, par le Fr[ère] Emile Grisar, Or[ateur] ad[joint] de la R[espectale] [Loge] La Persévérance, à l'Or[ient] d'Anvers, s. l., 5845 [1845], 27 cm, 2 p. (Contient une prise de position démocrate de la part du Frère Emile Grisar); N. N., La Persévérance à l'Or[ient] d'Anvers. Tracé des Travaux de la Fête de St.-Jean d'Hiver célébrée le 13e J[our] 12e M[ois] 5845 et honorée de la presence du T[rés] ill[ustre] Fr[ère] Stevens, Souv[erain] Gr[and]Comm[andeur] Gr[and] Maît[re] du Rit Ecossais anc[ien] et acc[epté] en Belgique. Anvers, F[rères] Henry Brown, Ch[evalier d'Or[ient] et Occ[ident] et Henry Simon, M[aître], [1846], 25 cm, 25 p. (Discours des Frères Le Roy, Ruysch, Jacobs sur l'instruction et le libéralisme et de Grisar sur l'instruction d'un congrès Maçonnique pour étudier la question sociale); N. N., Lettre de la Loge la Persévérance à Eugène Sue (23 janvier 1845). In L'Orient, Revue universelle de la Franc-Maçonnerie, rédigé par les sommités de la literature française et étrangère, sous la direction du Frère F. T. B. Clavel, Paris, 1844-1845, p. 217; N. N., La R[espectable] [Loge] la Persévérance à l'Or[ient] d'Anvvers, à sa Soeur chérie la R[espectable] [Loge] (...) à l'or[ient] de (...); Or[ient] d'Anvers, le 16e J[our] du 1 er M[ois] de l'an D[e] L[a] V[raie] L[umière] 5846, sl., [1846], 27 cm, 2p. (circulaire accompagnant le discour d'E. Grisar); N. N., Suprême Conseil de Belgique. De l'Orient du Sup[rême] Conseil pour la Belgique et autres pays soumis à son obedience, des puissants et Souverains Grands-Inspecteurs Généraux 33 e et dernier degree du Rit Ecossais ancien et accepté. T[rès] C[hers] et T[rès] Il[lustres] F[rères]. Le 10e jour du 1er mois 5846, s.l., 1846, 30 cm, 1p. (Une recompense est accordée à la Loge "La Persévérance"). (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 106-107)

* De Schampheleire, M. , "De Loge "La Persévérance" (1832-1850)", in Annuaire G. O. B., 1972, 77-121.

ANNEX 10

Oprichting: In oktober 1849 worden de kolommen heropgericht van Les Elèves de Thémis . Op 19.01. 1850 wordt deze oprichting erkend door het G. O. B. waar ze zal werken onder het stamnr. 10. Vergaderplaats: Achtereenvolgens Groenplaats – Sint Michielsstraat nr.2 – Rijnpoortvest nr.5 - Grote Dokstraat (thans Zeevaartstraat) – Van Maerlantstraat nrs. 31 –33 - Meistraat nr. 25 – Van Maerlantstraat nrs. 31-33. (De Schampheleire, M. (e.a. Red), 1975, 66) Lemaire, J., La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 79)

Statuten:

* Bij De Schampheleire, Witte en Borné vindt men: N. N., Règlement de la R[espectable] [Loge] les Elèves de Thémis à l'Or[ient] d'Anvers, Anvers, 5854 (1854), 19cm, 59p. (De Schampheleire, H.; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 79)

* De veilingcatalogus van de bibliotheek van Lebizay vermeldt onder nr. 94 onder de titel "Verordeningen" 2 gedrukte plaquettes zonder datum. Onder nr. 95 geeft hij zonder verdere specificatie 3 gedrukte plaquettes voor de jaren 1902-1906. (N. N. Catalogue. ...de feu Edgard L...[ebizay] , p.8).

* In de Antwerpse stadsbibliotheek vindt men: N. N., Reglement de Eerwaardige... Les élèves de Thémis in het Oosten Antwerpen, Antwerpen, Drukkerij Roeder, 1866, 67p.;

* In de bibliotheek van de Universiteit Antwerpen vindt men: N. N. , Verordening van de Achtb[are] L[oge] Les élèves de Thémis in het Oosten Antwerpen, Antwerpen, 1876, 36p.

* In de eigen collectie van de auteur: N. N., Verordening der Achtb[are] [Loge] Les élèves de Thémis in het Oosten van Antwerpen, Antwerpen, De Vos & Van der Groen, s. d. (19...), 59p.

Ledenlijsten: -

Literatuur:

* N. N., Les Amis du Progres. T[rès] c[her] F[rère]. Or[ient] de Bruxelles, le 12 e J[our] du 11e M[ois] de l'An de L[a] V[raie] L[umière] 5849; s. l., 5849 [1850], 22 cm, 1 p. (Le Grand Orient vient de porter au tableau des loges actives "Les Elèves de Thémis", Anvers, qui se trouvait en sommeil).; N. N., Les Amis du Progrès. T[rès] c[her] F[rère]. Or[ient] de Bruxelles, le 1 e J[our] du 2e M[ois] de l'An de L[a] V[raie] L[umière] 5850; s. l., 5849 [1850], 22 cm, 1 p. (Le Grand Orient informe que la Loge irrégulière des Amis du Commerce est dissoute. Elle a fusionné le 27 février 1850 avec Les Elèves de Thémis, Anvers); Bartsch, E., Catalogue de la bibliothèque de la R[espectable] Loge Les Elèves de Thémis à l'Or[ient] d'Anvers 5874, Anvers, s. d. (1874), 14 p.; N. N., Les Elèves de Thémis (5808-5933), Anvers, 1933, 155p., stencilé; N. N., "A[chtbare] L[oge] Les Elèves de Thémis", in De Schampheleire, M. (Red), Beknopte Geschiedenis van de vrijmetselaarsloges in Vlaanderen, (Maçonnieke ontmoetingen nr. 1), s.l., J. Sonneville, s.d. (1975), 61-81.; Jacobs, L., "De A[chtbare] L[oge] Les Elèves de Thémis en de Vrijmetselarij te Antwerpen.", in Thémis Cahier, nr.6, 1994.

*De veilingcatalogus van de bibliotheek van Lebizay vermeldt onder nr.96 de volgende publicatie: N. N., (Les Elèves de Thémis) Une visite aux Loges de Stockholm (extrait d'un rapport par le F[rère] Fr. Gittens), 1874-1875.

ANNEX 11

Oprichting: Op 22.06.1850 fusioneren Les Amis du Commerce en La Persévérance tot de nieuwe loge Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis onder het Grootoosten van België met stamnummer G. O. B. nr.8. Zij werkt nog in de Franse taal. Vergaderplaats: Achtereenvolgens Sint Michielsstraat nr. 2 - Meistraat nr.25 - Huidevettersstraat nr. 44 (Lemaire, J., La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 78).

Statuten:

* De veilingcatalogus van de bibliotheek van Lebizay vermeldt onder nr. 80. gedrukte reglementen voor de jaren 1864-1874-1882-1901. Onder nr.82 worden verder drie plaquettes vermeldt voor de jaren 1858-1883 en 1884 zonder specificatie van onderwerp. Tot slot vindt men onder nr. 83 nog een gedrukt verslag van het Winter-St.-Jansfeest van 1864. (N. N., Catalogue... de feu Edgard L... [ebizay], p.7).

* Fesch geeft nog de volgende gedrukte reglementen: N. N., Règlement de la R[espectable] L[oge] de Saint-Jean d'Ecosse, sous le litre distinctif les "Amis du Commerce et la Persévérance réunis", à l'Orient d'Anvers. Supplément, s. l., s. d. (na 1851), 2 p; N. N., Règlement de la R[espectable] L[oge] de Saint-Jean d'Ecosse, sous le litre distinctif de "Amis du Commerce et la Persévérance réunis", à l'Orient d'Anvers, Anvers, 1864, 60 p; N. N., Règlement de la R[espectable] L[oge] de Saint-Jean d'Ecosse, sous le litre distinctif de "Amis du Commerce et la Persévérance réunis", à l'Orient d'Anvers, Anvers, 1874, 58p; N. N., Règlement de la R[espectable] L[oge] de Saint-Jean d'Ecosse, sous le litre distinctif de "Amis du Commerce et la Persévérance réunis", à l'Orient d'Anvers, Anvers, 1882, 66p. (Fesch, 1153-1154).

* In de bibliotheek van het Grootoosten der Nederlanden vindt men nog: N. N., Règlement de la Respectable Loge Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis à l'Orient d'Anvers. [Avec Statuts généraux de l'Ordre maçonnique en Belgique], Anvers, Roeder, s.d. (1892), 20 cm., 36p.; N. N., Règlement de la Respectable Loge Les Amis du Commerce et la Persévérance Réunis à l'Orient d'Anvers. [Avec Statuts généraux de l'Ordre maçonnique en Belgique], Anvers, deRoy, s. d. (1911), 20 cm., 47p.; N. N., Règlement de la R[espectable] Loge des Amis du Commerce et la Persévérance réunis à l'Orient d'Anvers. [Avec Statuts généraux de l'Ordre maçonnique en Belgique], Anvers, s.d. (1927), 21,5 cm., 52p.

Ledenlijsten: -

Literatuur:

* N. N., Cent cinquantième anniversaire de la fondation de la R[espectable] L[oge] Les Amis du Commerce et la Persévérance réunis à l'O[rient] d'Anvers, 14 e et 15 e J[our], 3e m[ois] 5955, Anvers, F[rère] m. Dieltjens, s. d. (1955); N. N., " R[espectable] L[oge] Les Amis du Commerce et de la Persévérance Réunis", in De Schampheleire,

M. (Red), Beknopte Geschiedenis van de vrijmetselaarsloges in Vlaanderen, (Maçonnieke ontmoetingen nr. 1), s.l. , J. Sonneville, s. d. (1975), 45-59.; Maclot, P. & E. Warenbol, "Twee tempels onder de slopershamer: aantekeningen bij de afbraak van het logegebouw van "Les Amis du Commerce et de la Persévérance Réunis" te Antwerpen", in N. N., Egyptiserende Maçonnieke Tempels, (Overdruk uit het tweemaandelijks tijdschrift Monumenten & Landschappen, 3de jaargang, nr. 3, mei-juni 1984), Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1984, 1-8.;

* De veilingcatalogus van de bibliotheek van Lebizay vermeldt onder nr nr. 83 nog een gedrukt verslag van het Winter-St.-Jansfeest van 1864: Les Amis du Commerce et la Persévérance réunis. Fête solsticiale d'hiver, Anvers, 1864. (N. N., Catalogue ... de feu Edgard L... [ebizay], p. 7).

ANNEX 12

Oprichting: Marnix van St. Aldegonde wordt opgericht op 16. 09. 1888 (datum oprichtingsvergadering ten huize Verspreeuwen - erkenning onder het Grootoosten van België op 22.06. 1890 en krijgt stamnummer 18 – plechtige installatie op 14.12. 1890 - gaat over naar de Grootloge van België in 1959 en krijgt daar stamnummer 5. Vergaderplaats: Van Maerlantstraat 31-33. (De Schampheleire, M. (e.a. Red), 1975, 75; Lemaire, J. , La Franc-Maçonnerie en Belgique. Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 80)

Statuten:

* In de Antwerpse stadsbibliotheek vindt men: N. N. , Verordening van de Achtb[are] L[oge] Marnix van St.-Aldegonde in het Oosten Antwerpen, Antwerpen, Mees, 1876, 36 p. ; N. N. , Verordening van de Achtb[are] L[oge] Marnix van St.-Aldegonde in het Oosten Antwerpen, Antwerpen, Mees, 1893, 30 p. ;

* De veilingcatalogus van de bibliotheek van Lebizay vermeldt onder nr. 97. voor deze werkplaats 4 gedrukte plaquettes, zonder verdere specificatie, voor de jaren 1904-1907. (N. N. Catalogue... de feu Edgard L... [ebizay], p.8).

* In de Catalogue de la Bibliothèque du Grand Orient de Belgique uit 1935 vindt men nog: Marnix van Sint Aldegonde (Anvers), Règlement, Anvers, 1910.

Ledenlijsten: -

Literatuur: N. N., Stichting der A[chtbare] L[oge] Marnix van St.-Aldegonde in het Oosten Antwerpen/ Fondation de la R[espectable] L[oge]Marnix van St.-Aldegonde à l'Orient Anvers, Antwerpen, Mees, 1889, 23 p.; N. N. , R[espectable] L[oge] Marnix van Sint Aldegonde à l'Or[ient] d'Anvers:Inauguration solennelle des tra[vaux] de la...par le G[rand] Or[ient] de Belgique, 14e J[our] 10 e M[ois] 5890, Bruxelles, Imprimerie Veuve J. Baertsoen, 1890, 27 p.; N. N., Acht[bare] [Loge] Marnix van St. Aldegonde O(osten) van Antwerpen. Ve Mac[onniek] Jaarboekje 5907-5908, s.l. (Antwerpen), s.d. (1907-1908), 33 p.; N. N., Acht[bare] [Loge] Marnix van St. Aldegonde O(osten) van Antwerpen. Ve Mac[onniek] Jaarboekje 5908-5909, s. l. (Antwerpen), s. d. (1908-1909), 33 p. ; N. N., Acht[bare] loge Marnix can St. Aldegonde O[osten] Antwerpen: feest der verjaring 5890-5925, Antwerpen, Marnix van St. Aldegonde, 1925, 20 p.; N. N. , Acht[bare] [Loge] Marnix van St. Aldegonde O[osten] van Antwerpen – Herdenking der overledene B[roeders] 5925-5928, s. l. (Antwerpen), s. d. (1928), eigen beheer, 16 p. ongenummerd; N. N., (Cataloog ten voordeele van het Werk) Kunsttentoonstelling 1931 ingericht door de Wettig erkende Menschlievende Kring z. w. d. "Doe het Goede om het Goede", gesticht in 1903- Secretariaat: Kriekenstraat, 3, in de Feestzaal van de A[chtbare] [Loge] Marnix van St.-Aldegonde Van Maerlantstraat, 31, Antwerpen van 25 A[pril] tot 10 M[ei] van 10 tot 1 u[ur] en van 3 tot 7 u[ur], 8 p. niet genummerd.; Smits, Fr. , Vijftig jaar Geschiedenis van de Achtb.°.L.°. Marnix van St. Aldegonde 1890-1940, Antwerpen, Frans Smits (eigen beheer), 80 p. + xviii pl.; N. N. , Doe het goede om het goede, Antwerpen, Menslievende Kring "Doe het goede om het goede", 1959, 17 p. + ill.; N. N. , Loge Marnix van Sint-Aldegonde Antwerpen 75 jaar (5890-5965), s. l. (Antwerpen), eigen beheer, 12 p. ; N. N. , "De geschiedenis van onze werkplaatsen V. – Marnix van Sint Aldegonde (1890), in Annuaire de la Grande Loge de Belgique/ Jaarboek van de Grootloge van België, 1969, 33-47; N. N., Achtbare Loge "Marnix van Sint Aldegonde Oosten Antwerpen: Inwijding 3e graad", Antwerpen, 1970, 15 p.; N. N., Honderd Jaar Vrijmetselarij. Brochure uitgegeven door de A[chtbare] L[oges] Les Elèves de Thémis en Marnix

van St. Aldegonde ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de eerste steenlegging van de gebouwen van de Van Maerlantstraat 1886-1986, s. l. (Antwerpen), s. d. (1986), eigen beheer; Coenen, L., Kleine Geschiedenis van onze Werkplaats, s. l. (Antwerpen) Loge Marnix van St. Aldegonde, 1968; Coenen, L., Arthur Cornette – Een Vrijmetselaarsleven 1852-1907, Marnix, 1990; Grignard, R., Korte Historiek van de gebouwen Van Maerlantstraat 31-33 te Antwerpen. Maçonnieke instructie gegeven in de Loge Marnix van Sint Aldegonde, onuitgegeven typoscript 4 p. + stratenplan en grondplan van de lokalen; Grignard, R., Een boeketje Marnix uit de prille tuin van onze Werkplaats, onuitgegeven typoscript, 1995, 24 p. ; Grignard, R., Plezante Mannen in een Plezante Stad. Een relaas over de meest markante gebeurtenissen tussen 1911 en 1922, onuitgegeven typoscript, 2001, 17 p. ; Grignard, R., Stemmen uit het verleden , onuitgegeven typoscript, 1998, 30 p. ; Grignard, R., Wie geeft die leeft, onuitgegeven typoscript, 2000, 7 p. ; Grignard, R., Een broederlijk boeket Schoonselhofbloemen, onuitgegeven ; Grignard, R. , Het maçonniek Kiel, onuitgegeven ; Smits, Fr., Vijftig jaar Geschiedenis van de Achtb.°.L.°. Marnix van St. Aldegonde 1890-1940, Antwerpen, Frans Smits (eigen beheer), 80 p. + xviii pl. ; Grignard, R., "De Belgische Vrijmetselarij en de Vlaamse Beweging", in Jaarboek V. Z. W. Trigonum Coronatum-Studiekring, 1 (1993), 38-65. ;Van Daele, H., " Een vooraanstaand vrijzinnig flamingant: Broeder Nicolaas Jan Cuperus (1842-1928) ", in Jaarboek V. Z. W. Trigonum Coronatum-Studiekring, 9 (2001), 61-87.

ANNEX 13

Oprichting: Anglo-Belge wordt opgericht op 19. 10. 1893 - in slaapstelling in 1920 - heroprichting van de kolommen in 1933 als "Wellington" onder de Grand Lodge of Scotland. Stamnummer G. L. S. nr. 1385. Vergaderplaats: Van Maerlantstraat 31-33.

Statuten:

*In de bibliotheek van het Grootoosten der Nederlanden vindt men : N. N., By-Laws of the W[orshipful]Lodge Anglo Belge Or[ient] of Antwerp, Antwerp, s. d. (1895), 27 p.

* In de Catalogue de la Bibliothèque du Grand Orient de Belgique uit 1935 vindt men: Anglo-Belge (Anvers). Règlement, Anvers – Règlement du Fonds de Secours de la Loge, Anvers, 1895.

Ledenlijsten: -

Literatuur: N. N., "The Lodge Anglo-Belge in Antwerp", in Annuaire-Jaarboek-Yearbook/ Grande Loge Regulière de Belgique- Reguliere Grootloge van België-Regular Grand Lodge of Belgium, nr. 6 (1986), 45-50; Rom, Ch., "200 years of Freemasonry in Antwerp. A Lecture on the origins of Lodge Wellington", Internet: Pietre-Stones Review of Freemasonry: http://www.freemasons-freemasonry.com/Rom.html

ANNEX 14

Oprichting: De Bond der Belgische en Hollandsche Grensloges werd opgericht op 21.08.1894 - Statuten: N. N., Statuts de l'Union des loges frontiers belges et hollandaises – Statuten van den Bond der Belgische en Hollandsche Grensloges, Breda, P. B. Nieuwenhuis, 1895, 11 p. - Literatuur: Grignard, R., "Iets over de Belgische en Nederlandse Grensloges", in Loge-Info, Grootloge van België (?), 3 p. Traden toe tot dit verbond: Van Nederlandse zijde de loges "L'Inséparable uit Bergen op Zoom – La Compagnie Durable uit Middelburg – L'Amitié sans fin uit Terneuzen – Het Vrij Geweten uit Breda – L'Astre de l'Orient uit Vlissinen en De Ster in het Oosten uit Zierkzee. Van Belgische zijde: Les Elèves de Thémis en Marnix van St. Aldegonde uit Antwerpen en Le Septentrion uit Gent.

ANNEX 15

Oprichting: La Concorde wordt opgericht onder het Grand Orient de France op 12.03.1809. Vergaderplaats: In de privé woning van de Mechelse arts maire Pierets, het voormalige Spaans Gasthuis te Mechelen. (Lemaire, J., La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 39)

Statuten: N. N., Règlement de la L[oge] de St. Jean, sous le titre distinctif de la Concorde, à l'O[rient] de Malines, Bruxelles, Ad. Stapleaux, 5810 (1810), 19, 8 cm, 15 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 72)

Ledenlijsten: N. N. , Tableau des F[rères] qui composent la L[oge] de St. –Jean, sous le titre distinctif de la Concorde, à l'O[rient] de Malines, à l'époque du 19e jour du 9e mois de l'an de la V[raie] L[umière] 5809, in N. N. , Planche tracée de l'installation de la R[espectable] L[oge] de St.-Jean, sous le titre distinctif de la Concorde, à l'O[rient] de Malines, Bruxelles, F[rère] Ad. Stapleaux, 5809 (1809), 41-45 (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 72); Installe, H., Mechelse verlichte geesten, vrijdenkers en vrijmetselaars (1772-1840), Antwerpen, C. De Vries-Brouwers, 1990, 41-42.

Literatuur:

* N. N. , Planche tracée de l'installation de la R[espectable] L[oge] de St.-Jean, sous le titre distinctif de la Concorde, à l'O[rient] de Malines, Bruxelles, F[rère] Ad. Stapleaux, 5809 (1809), 20 cm, 45 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 72);

* Installe, H. , Mechelse verlichte geesten, vrijdenkers en vrijmetselaars (1772-1840), Antwerpen, C. De Vries-Brouwers, 1990, 10-64; Steurs, V., De Vrijmetselaarsloges in het Oosten van Mechelen, onuitgegeven handschrift, Mechelen, s.d. (1941), Stadsarchief, Varia nr. 558 (In wezen gaat het hier om een aantal vulgariserende (eerder anti-maçonnieke) artikels die verschenen in Gazet van Mechelen tussen 6 en 22 juli 1941).

ANNEX 16

Oprichting: La Régénération werd opgericht op 04.01.1835 onder het Grootoosten van België – werd in slaap gesteld op 30.01.1850. Vergaderplaats: Achtereenvolgens in het pand "De Steur" op de hoek van de Nauwstraat en de Vismarkt – in het pand "Le Labyrinthe" in de Schoolstraat – in het pand "La Constance" op de Grote Markt – in het pand "La Renaissance" in de Begijnenstraat. (Lemaire, J. , La Franc-Maçonnerie en Belgique, Les Loges Symboliques, (Encyclopédie Maçonnique nr. 19), Paris, Edimaf, 2002, 91)

Statuten: N. N., Règlement particulier de la T[rès] R[espectable] L[oge] de St.-Jean d'Ecosse, sous le titre distinctif de la Régénération, établie et constituée à l'O[rient] de Malines, le 4e jour du 11e mois de l'an de la V[raie] L[umière] 5835, Bruxelles, F[rère] J. De Mat, 5841 (1841), 21 cm, 78 p. (De Schampheleire, H. ; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 108)

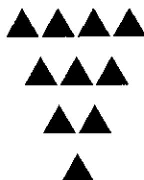
Ledenlijsten: -

Literatuur:

* N. N., Discours prononcé par l'un des Commissaires délégués par le G[rand] O[rient de la Belgique; à l'occasion de l'Installation de la Resp[ectable] [Loge] établie à l'O[rient] de Malines, , sous le titre distinctif de la Régénération, le 30e j[our] du 11e M[ois] de l'A[n] de la V[raie] L[umière] 5835, s. l., s. d. (1835), 25 cm., 6 p. ; N. N. , Extrait du Tracé des Travaux de la R[espectable] L[oge] la Régénération O[rient] de Malines. Tenue solennelle du 1er Jour 7e Mois 5847, s. l., 1847, 25 cm, 4 p. (Circulaire émanant du Grand Orient avec liste de souscription. Concerne les difficultés financiers de la Loge. Proposition du Frère Defuisseaux); N. N., La R[espectable] L[oge] la Régénération à l'O[rient] de Malines. Emprunt de 5000 Frs., décrété en séance du 7e J[our] 7e M[ois] A[nno] L[ucis] 5839. Action de dix francs, s.l. , s.d. (1839), 36 cm, 1 p. (Action nominative portant les signatures des (6) Officiers dignitaries); N. N., La R[espectable] L[oge] la Régénération; à tous ses F[rères], aux [Loges] affiliées, au Sup[rême] Cons[eil] et au G[rand] O[rient] de Belgique; circulaire No. (...);Or[ient] de Malines le 17 J[our] 7e

M[ois] A[n] de la L[umière] 5839, s.l., s.d. (1839), 25 cm, 2 p. (Compte rendu de ses travaux et de la souscription pour l'achat d'un terrain destine à l'édification d'un Temple), N. N., T[rès] C[hers] et, T[rès] I[llustres] F[rères], Or[ient] de Bruxelles, le 4e jour du 5e mois de l'an de la V[raie] L[umière] 5840, s. l., s.d. (1840), 25 cm, 1 p. (Information concernant le temple maçonnique à Malines; rapport du Frère Beuckers) (De Schampheleire, H.; E. Witte & F. V. Borné, 1973, 108-109; 148)

* Installé, H., Mechelse verlichte geesten, vrijdenkers en vrijmetselaars (1772-1840), Antwerpen, C. De Vries-Brouwers, 1990, 10-64; Steurs, V., De Vrijmetselaarsloges in het Oosten van Mechelen, onuitgegeven handschrift, Mechelen, s.d. (1941), Stadsarchief, Varia nr. 558 (In wezen gaat het hier om een aantal vulgariserende (eerder anti-maçonnieke) artikels die verschenen in Gazet van Mechelen tussen 6 en 22 juli 1941).

ACTA MACIONICA n°14

Sommaire – Inhoud – Contents

II. Etudes diverses – Diverse studies – Other papers